

ÇEVRE HAKKININ İNSAN HAKLARI KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE’DE ÇEVRE HAKKINA DAİR DENEYİMİN İNCELENMESİ¹

Öğr. Gör. Senem ÖZGİRGİN VARDAR²
Araş. Gör. Mert Selim ŞEN³

ÖZET

İnsan hakları, hukuki norm ve belgeler içeren modern öğretisinin şekillendiği 17. yüzyıl sonrası süreçten bu yana siyasal sistemin temel ilkelerinden biri olmuştur. Dünya savaşları sonrası dönemde ise hükümetlerin, uluslararası örgütlerin ve siyasal hareketlerin önemli meşruiyet kaynaklarından biri haline gelmiştir. İnsan haklarının, kapsamının ortaya koyulması amacıyla sınıflandırma girişimleri, listeler ve düzenlemeler oluşturulmuştur. İnsan hakları kavramının ortaya çıkışındaki toplumsal dinamikleri tarihsel süreciyle desteklemesi bakımından kuşak temelli insan hakları sınıflandırması geçerliliğini koruyan girişimlerden biridir. Birinci ve ikinci kuşak haklar kapsamında özgürlük ve eşitlik prensiplerinden hareketle birey ve topluma yönelik haklar düzenlenmiştir. “Dayanışma hakları” vb. adlandırmalara da sahip olan üçüncü kuşak haklar ise insan hakları düşüncesinin farklı bir noktaya, tüm insanlığın haklarının ortak korunması amacına yöneliktir. Çalışma kapsamında incelenen çevre hakkı, bu hakların en önemlilerinden birini oluşturur. İlk defa 1972’de Stockholm’de yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve İnsan Konferansı’nda gündeme gelen “çevre hakkı” bütün uluslararası metinlerde ve ulusların kendi iç hukukunda düzenlenmeye başlamıştır. Bu çalışmada çevre hakkının insan hakkı olarak gerekliliği ve özellikle son dönemde “Akbelen” süreciyle birlikte kamuoyunda yer alan kalkınma-çevre ilişkisinden hareketle Türkiye’de çevre sorunları süreçleri ve çevre hakkıyla ilgili düzenlemeler incelenmektedir. Ayrıca çevre hakkını yalnızca insan refahı bağlamında inceleyen yaklaşıma alternatif olarak “çevre bütün canlıların ortak varlığıdır” söyleminden hareketle çalışmada hayvan hakları tartışmasına ve Türkiye’de hayvan haklarına yönelik düzenlemelere çevre hakkı bağlamında yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Dayanışma Hakları, Çevre Hakkı, Hayvan Hakları, Çevre

¹ Bu makale 25-27 Kasım 2023 tarihleri arasında düzenlenen ASEAD 12. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumun’da sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-9406-2111, senem.ozgirgin@adu.edu.tr

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-9189-7455, mertsen@mu.edu.tr

Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 16/04/2024–Kabul Tarihi/Accepted: 20/07/2024

**EVALUATION OF THE ENVIRONMENTAL RIGHT WITHIN THE SCOPE OF
HUMAN RIGHTS AND EXAMINATION OF THE EXPERIENCE ON
ENVIRONMENTAL RIGHTS IN TURKEY**

**Lecturer Senem OZGIRGIN VARDAR
Res. Assist. Mert Selim SEN**

ABSTRACT

Human rights have been one of the main principles of the political system since the post-17th century, when the modern doctrine of human rights, including legal norms and documents, was formed. In the post-world wars period, it has become one of the important sources of legitimacy for governments, international organizations and political movements. Classification attempts, lists and regulations have been created to define the scope of human rights. In terms of supporting the social dynamics in the emergence of the concept of human rights with its historical process, the generation-based classification of human rights is one of the attempts that maintain its validity. Within the context of the first and second generation rights, rights for the individual and society are regulated based on the principles of freedom and equality. Third generation rights, which also have names such as “solidarity rights”, are aimed at a different point of the idea of human rights, the common protection of the rights of all humanity. The environmental right, which is examined within the scope of this study, constitutes one of the most important of these rights. The “environmental right”, which came to the agenda for the first time at the United Nations Conference on Environment and Man held in Stockholm in 1972, has started to be regulated in all international texts and in the domestic laws of nations. In this study, the necessity of the environmental right as a human right and the development-environment relationship, which has recently been in the public opinion with the “Akbelen” process, are analyzed in terms of the processes of environmental problems and regulations on environmental rights in Turkey. In addition, as an alternative to the approach that analyzes the environmental right only in the context of human welfare, the discussion of animal rights and the regulations on animal rights in Turkey are included in the context of the environmental right, based on the discourse that “the environment is the common existence of all living things”.

Keywords: Human Rights, Solidarity Rights, Environmental Rights, Animal Rights, Environment

GİRİŞ

Sanayileşme, plansız kentleşme, tarım ve enerji üretim gibi faaliyetler sonucunda ortaya çıkan çevre sorunları, bugün bütün toplumların gündeminde yer alan hava ve su kirliliği, biyoçeşitlilik kaybı, ormansızlaşma, iklim değişikliği gibi sorunlara yol açarak insan varlığını tehdit eder hale gelmiştir. Sanayileşmeye paralel olarak ortaya çıkmaya başlayan çevre sorunları, başlarda bölgesel ve yerel düzeyde ortaya çıkmış olsa da sanayileşmenin küresel bir boyuta ulaşması ile paralel olarak gelinen noktada bölgesel olmaktan çıkıp; küresel bir sorun haline gelmiştir.

Bütün canlıları ve gelecek kuşakları tehdit eden çevre sorunlarına yönelik tepkilerin ve çevre hareketlerinin artmasıyla çevre ile olan ilişkilerin hukuksal kurallara bağlanma ihtiyacı çevre hukukunun oluşmasında temel etken olmuştur.

Çevre sorunları muhteviyatı gereği küresel niteliklidir. Bu sorunlarının çözümünde ulusal düzeyde gerçekleştirilen çabaların yetersiz kalması, uluslararası antlaşmalar yoluyla çevre hakkının bütün toplumların gündeminde yer almaya başlamasına neden olmuştur. Nitekim insanların yaşamlarını devam ettirebilmesi amacıyla sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamasının bir insan hakkı olduğuna yönelik yaklaşımların ortaya çıkmasıyla sorun, çevre hakkı kavramı çerçevesinde ele alınmaya başlamıştır.

Çevre hakkını da içeren dayanışma hakları, kuşak temelli insan hakları sınıflandırması içerisinde özgül bir konumda yer almaktadır. Yalnızca devlet tarafından değil toplumun bütün üyelerinin birlikte ortak bir amaç için dayanışma göstermesiyle gerçekleşebilecek bir haktır. Bu bağlamda gelişim gösteren çevre hakkı yalnızca günümüz toplum üyelerini değil aynı zamanda gelecek kuşakları da kapsayan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan hakları ana ögesi itibarıyla insanmerkezci bir yaklaşımın ürünü olmasına rağmen çevre sorunları bütün canlıların varlığını tehdit eden sorunlardır. Çevre kanunumuzun 1. maddesinde yer verildiği üzere çevre bütün canlıların ortak varlığıdır. Bu bağlamda çevre hakkı yalnızca insanlar için değil bütün canlılar için de geçerli olması gereken bir haktır. Ancak ülkelerin kalkınma amacıyla izlemiş olduğu politikalar, çevre ve çevre hakkının ikinci planda değerlendirilmesine ve gelecek kuşakları da içeren bir çeşitlilikle bütün canlıların haklarının ihlal edilmesine neden olabilmektedir.

Bahsedilen durum karşısında bu çalışma iki temel bölüm altında tasarlanmıştır. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde, insan haklarının kavramsal niteliğine yer verilirken; ikinci bölümde daha ziyade tasarı gereği tartışma bölümü niteliğindeki “Çevre hakkı” odağına yer verilmektedir. İnsan hakları kavramının modern sistem için ifade ettiği anlamın ortaya konulması adına, öncelikle insan hakları mefhumunun ortaya çıkışını, temel özelliklerini ve tarihsel sürecini içermektedir. Çalışmanın temel sorunsalını içeren “dayanışma hakları”nın özgül konumunun açıklanabilmesi adına insan hakları kavramına yönelik akademik çaba, listeleme ve sınıflandırma girişimleri ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın tartışma odağını oluşturan ikinci bölümde ise ilkin çevre hakkının insan hakkı olarak gerekliliğinin teorik ve pratik olarak ortaya koyabilmesi adına çevre hakkının gelişimine ve literatürdeki durumuna yer verilmektedir. Takip eden kısmında, özellikle son dönemde “Akbelen” süreciyle birlikte kamuoyunda yer alan kalkınma-çevre ilişkisinden hareketle Türkiye’de çevre sorunları süreçleri ve çevre hakkıyla ilgili düzenlemeler incelenmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise çevre hakkını yalnızca insan refahı bağlamında inceleyen yaklaşıma alternatif olarak “çevre bütün canlıların ortak varlığıdır” söyleminden hareketle çalışmada “hayvan hakları” tartışmasına ve Türkiye’de hayvan haklarına yönelik düzenlemelere de çevre hakkı bağlamında yer verilmektedir.

İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİNE VE NİTELİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ: TEMEL DEĞERLER VE ÖZELLİKLERİ

İnsan hakları, toplumsal ve siyasal terminolojinin temel ögesi konumundadır. Kavram günlük hayatın her döneminde karşılaşılabilecek sosyal, hukuki ve siyasal bir nitelik taşımaktadır. Bu haliyle modern siyasal sistemin ve yönetimlerinin en temel meşruiyet kaynağını oluşturmakta ve özellikle dünya savaşları sonrası 20. yüzyıl ve sonrası uluslararası sistemin en vazgeçilmez ilkesi olarak gözükmektedir (Türe, 2014: 149; Gökpınar, 2015: 12). Belirtilen konumuna karşın paradoksal bir biçimde varlığının mevzubahsi için yokluğuna mecburiyeti mevcuttur (Türe, 2014: 149-150). Kavram, literatürde yaygın bir şekilde ‘*kişinin sırf insan olduğu için sahip olduğu haklar*’ olarak tanımlanmaktadır⁴. Sadece insan olma gerekçesiyle birtakım haklara sahip olma düşüncesinin felsefi temelleri ise modern dönemden uzaklaşarak İlk Çağ düşüncesine kadar geriye gidilerek izlenmektedir (Uygun, 2021: 505).

İnsan hakları anlayışı, doğal hukuk anlayışıyla birlikte insanın doğuştan özgür ve eşit olduğu düşüncesini, yani insan olarak doğması niteliğiyle hak sahibidir anlayışına dayanmaktadır. Bu çerçevede hak sahibi olunması için bir toplumsal düzen ya da siyasal bir örgütlenme içinde olunması gerekmez. Her ne kadar insan hakları modern döneme ait bir vurgu barındırıyor olsa da devletli toplumlar öncesinde de düşüncesinin izlerine rastlamak mümkündür. Doğuştan belli birtakım haklara sahip olunma düşüncesinin kökenlerine birçok kadim kültür ve gelenekte ulaşılabilir. Bu bağlamda insan hakları düşünüldüğünün aksine ne ‘Batı icadı’ ne de bir yirminci yüzyıl gelenek veya ögesi değildir (Brander vd., 2008: 283-285).

İnsan hakları kavramının tanımlanabilmesi adına yapılan girişimler, öncelikli olarak kavramın terminolojik olarak incelenmesini içermektedir. Çünkü insan hakları kavramı günümüzde büyük bir geçerlilik ve yaygınlığa sahip olsa da kişilerin sahip olduğu hakların adlandırılmasında “*kamu özgürlükleri, temel hak ve özgürlükler, yurttaşlık hakları*” gibi başka kavramlardan yararlanmak da mümkündür. Buna karşın insan hakları kullanılabilecek terimler arasında en geniş kapsamlı ve özgül anlam barındırandır (Gökpınar, 2015: 17). Örneğin “Temel Haklar”, haklar arasında değer karşılaştırması yönünden bir kıyas anlamı barındırırken; “Yurttaşlık hakları” yalnızca yurttaşları içeren bir zümreyi koruma altına almaktadır. Oysa “insan hakları”, devletlerce korunsun ya da korunmasın, onurlu bir yaşam sürdürülebilmesi adına insanlığa ait olması gerektiğine inanılan tüm hakları kapsamaktadır. Bu bağlamda insan hakları kavramında asıl vurgu, “insan” kelimesindedir (Uygun, 2021: 519). Nitekim terminolojik incelemede ilk olarak “*insan*”ın konu çerçevesinde betimlenmesi ve “*hak*” kavramının ifade ettiği anlamın ortaya konulması yer almaktadır. Sonraki aşamayı “*insan olmanın nasıl olur da haklara sahip olmanın ölçütü ya da dayanağı olabilir?*” sorusunun yanıtının aranması oluşturur. “İnsan”, nötralize edilmiş bir sözcüktür.

⁴ Literatürde yaygın bir şekilde kullanılan tanımlama insan hakları konusunda temel metin olarak değerlendirilebilecek İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinde 1. Maddede karşılık bulmaktadır. “*Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyetiyle hareket etmelidirler.*” (Çüçen, 2011: 429).

Din, dil, renk, yaş, cinsiyet gibi fiziki özelliklere ya da kültüre, eğitim düzeyine bakılmaksızın herkesi ifade eder. “... *insan hakları tıpkı zaman gibidir, hepimize eşit muamele eder -zengin ve yoksul, yaşlı ve genç, beyaz ve siyah, iri ve küçük...*” Bu nedenle “insan hakları” terimi de tüm insanları kapsar⁵(Brander vd., 2008: 283). “Hak” ise hem hukuki dilde hem de günlük konuşmada benzer anlamlara gelmektedir. Hak sahipliği, bir şeyi yapmaya yönelik yetkiyi veya bir konu ya da şeye yönelik talep edebilme becerisini ifade etmektedir (Çüçen, 2011: 44). Nitekim hak sahibinin üstlendiği konum, karşıt tarafların da yetkinin kullanılmasına engel olmama, saygı gösterme yükümlülüğünü beraberinde getirir. Bu nokta ile kişiyi hak sahibi kılan yetkinin kaynağı nedir sorusuna ulaşılmaktadır. Bir kişinin sahip olduğu hakların kaynağı “sözleşme”, “hukuk kuralları” veya “ahlaki meşruiyet” olabilir. Mevzu insan hakları olduğunda ise özellikle modern dönem öncesinde hak ya da taleplerin temel kaynağının ahlaki meşruluk üzerine kurulu olduğu söylenebilir (Uygun, 2021: 516-517).

İnsan haklarına dair farklı ilgi barındıran, farklı odaklara ulaşmak mümkün olsa da farklılaşmaların ötesinde hakların temel özellikleri üzerinde bir hemfikir olma durumu bulunmaktadır. Bu özellik ise insan haklarının başka tür hak, çıkar veya talepler karşısında sahip olduğu üstün konumdur. Toplumun kolektif hedefleri mutlak olabilir fakat mutlak olmak gibi bir zorunluluğu yoktur. Topluluk aynı anda farklı hedefler peşinde koşabilir ve bir hedef uğruna diğerinden ödün verebilir. Örneğin, ekonomik verimliliğin yanı sıra askeri güç peşinde de koşulabilir fakat ifade özgürlüğü gibi bir hak mevzubahis olduğunda; her birey için gerekli olan özgürlüğü güvence altına almamak için hiçbir neden tanımayacaktır. Buna göre bir insan hakkıyla kişisel veya toplumsal bir çıkar veya talep çatıştığında; korunması gereken değer, o konu hakkındaki insan hakkıdır (Dworkin, 1977: 92; Uygun, 2021: 506). Bu durum da insan haklarının, diğer haklar, talepler veya çıkarlar karşısındaki üstün konumunun kaynağının sorgulanmasına neden olmaktadır. İnsan hakları düşüncesinin özünde yer alan temel değerlerin ve insan haklarının özelliklerinin incelenmesi bu sorgulamaya cevap niteliğinde olacaktır.

İnsan hakları düşüncesi ile devlet iktidarının sınırsız ya da keyfi olamayacağı gerçeği neredeyse evrensel kabul haline gelmiş durumdadır. İnsan haklarının üstün konumuna yönelik temel değer, “*insan onurudur*”⁶ (Çelik, 2019: 286). İnsan hakları, insan değerini/onurunu koruyan ve onun ahlaki temelleri üzerine bina edilmiş haklardır. İnsan onuru, insanın diğer canlılar arasındaki özgül konumu dikkate alınarak belirlenir ki bunlar diğer canlılarla ortaklaşa bulunan niteliklerin yanı sıra sahip olduğu ve insanı insan yapan, insana özgü etkinlikler ve faaliyetler ortaya çıkarmasına yarayan niteliklerdir.

⁵ İnsan teriminin nötrale edilmiş tanımından hareketle ulaşılan ‘insan hakları’nın kapsayıcı konumu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde madde 2’de açıkça belirtilmektedir. “*Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir akide, milli veya içtimai menşe, servet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin işbu Beynamede ilan olunan tekmil haklardan ve bütün hürriyetlerden istifade edebilir.*” (Çüçen, 2011: 429-430).

⁶ İnsan haklarına evrensel bir temel arayışına ve bununla birlikte çalışmada yer verildiği üzere konumuna dair sorgulama literatürde evrensel bir argüman olarak ‘insan onuru’ kavramının genel kabulünü barındırır. Bu kabule ilişkin çokça isimden bahsetmek mümkündür. Kavramın daha geniş sorgulanışı için bkz. Çelik, E. (2019). İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri Ve Rolü. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 9(2), 282-310.

Nitekim insanı varlıkların geri kalanlarından ayıran bu niteliklerin korunması, insanlığın davası ve ödevi niteliğindedir. İnsan hakları düşüncesi de türün her üyesinin bu özelliklerin korunmasını bir hak olarak talep edebilmesini içerir (Kuçuradi, 2007: 1-2; Uygun, 2021: 506). Bir diğer temel değer ise kavramın evrensellik vurgusunun kaynağı konumundaki “eşitlik” ve bu iki temel değer üzerinden birçok farklı değer türetilmektedir. İnsan onuru ve eşitlik ile ilintili olarak; “özgürlük, diğer insanlara saygı, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet ve sorumluluk” gibi değerlere ulaşılır (Brander vd., 2008: 284).

İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Adet haline gelmiş bir biçimde; mevzu insan ve/veya devlet, iktidar, siyaset, toplum gibi onunla ilişki içerisinde olan yapılar ile ilgili ise tarihsel ve felsefi açıdan incelemelerde ve yorumlarda başlangıç genellikle Antik Yunan Medeniyeti ile yapılır (Türe, 2014: 150). Bu bağlamda insan hakları kapsamında kişi hak ve hürriyetleri kavramının da fikri tohumlarının ve uygulama sayılabilecek öncül örneklerinin antik çağ medeniyetlerinde ve özellikle Antik Yunan’da bulunabileceği görüşünde gerçeklik payı mevcuttur (Kapani, 1993: 17).

Antik Yunan’ın toplumsal ve siyasal yapısının temelinde *polis* yer almaktadır. Polisler, medeniyetin temel siyasi birimleri olması ile birlikte; hemen her polis farklı ve kendine özgü yasalara, toplumsal ve askeri yapıya, ekonomik örgütlenmeye ve dini inanışa sahiptirler. Polis, insan hakları düşüncesinin sorgulanışı açısından tabii derecede öneme sahiptir çünkü Antik Yunan Medeniyeti yurttaş(*polites*)-insan eşliği üzerinden yükselmektedir. Yunanlılar için polis en üst toplumsal-siyasal örgütlenme biçimidir ve insan olmanın temel koşulu, bu birimin üyesi olmaktan geçer. Fakat Antik Yunan yurttaşı, yalnızca özgür aile babası erkekleri kapsayan yapıyla; kadınlar, köleler, göçmenler, çocuklar gibi toplumun büyük bir kısmını dışarıda bırakan bir statüdür. Bu durumda Antik Yunan yurttaş-insan tanımlaması ile insan hakları düşüncesi arasında her dönem için bağ kurmanın yanlışlığı sorgulanmalıdır (Türe, 2014: 150-151). Antik Yunan’ın iki büyük filozofu Platon ve Aristoteles’te insana insan olması haliyle bir değer biçilmesi ve devlete karşı herhangi bir hak ile korunması düşüncesine ulaşmak mümkün değildir. Platon’un devlet tasarısı, toplumsal hayatın tamamıyla tek elden düzenlendiği ve kolektif düzen içerisinde kişiye hareket serbestisinin zerresini dahi bırakmayan *totaliter* bir sistem üzerine kuruludur. Aristoteles’in siyasal teorisi daha ölçülü ve ılımlı olsa da o da eşitsizlikçi toplumsal düzenin doğal olarak kabul eder. Netice itibarıyla bu iki filozofun siyaset felsefeleri özü itibarıyla kişi hak ve hürriyetinin *antitezi* konumundadır (Gemalmaz, 2003: 3-8; Kapani, 1993: 17-18).

Antik Yunan’da yurttaş-insan algısı üzerindeki ilk yorum farkının *sofistlerce* ortaya konduğu iddia edilebilir (Türe, 2014: 151). Her ne kadar bu bir karşı çıkış niteliğinde değilse de o dönem polislerde cereyan eden demokrasi etkisiyle aristokratik siyasal kültürün yetersiz kaldığı ve yeni bir kültüre gereksinim olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. İşte bu gereksinimi karşılamaya aday olarak sofistler belirmiştir. Sofist akım belli görüşlere sahip bir okul niteliğinde değildir, birbirinden farklı görüş ve siyasal düşünceleri savunmaktadırlar. Belki de tek ortak noktaları,

insanı konu almalarıdır. Sofistlerin babası sayılan Protagoras'ın "*Metron antropos panton = İnsan her şeyin ölçüsüdür*"⁷ sözü, Pindaros'un "*Nomos basileos panton = Yasalar her şeyin kralıdır*" sözüyle birlikte değerlendirildiğinde hem Protagoras'ın düşüncü hem de sofistlerin tutumu net bir biçimde anlaşılabilir. Pindaros'ta yasalara uyum vurgulanmakta ve her şeyin ölçüsünün yasalar olduğu söylenirken; Protagoras tam tersi bir yönde, yasalar karşısına insanı yerleştirmiştir ve değişime yönelik bir tutum takınmıştır (Şenel, 2004: 131; Türe, 2014: 151).

Antikitenin insana dair en gelişkin yaklaşımı Yunan düşüncesini Roma'ya ve dolayısıyla Hristiyan teolojisine bağlayan *Stoacı* felsefede görülmektedir (Şenel, 2004: 180). Stoacı görüş ile birlikte artık devletin yüceltilmesi bırakılmıştır. Çünkü bunun dışında ve üstünde akıl, yasa ve adalet yer almaktadır. Özgürlük hem kişinin iç dünyasıyla ilgili bir sorunken; hem de doğaya, akla ve onun gerektirdiği etik ve ahlaki değerlere uygun davranıştır. Tüm insanlık düşünme yeteneğine haiz olduğundan Tanrıyı da paylaşmaktadır ve bu bakımdan eşitlikçi bir düşünce hakimdir (Gemalmaz, 2003: 10). Stoacı düşüncede bu eşitlikçi yapı Herakleitos'tan miras alınan "*logos*" öğretisine dayanmaktadır. Evren bu Tanrısal akıl ile yönetilmektedir. Yani "*insan olmanın ve mutluluğun zeminini düzenleyen polis artık olmadığından; mutluluk, düzeninin dışında ve üstünde tüm evrende aranmalıdır... Kısaca Stoa Okulu, bireysel mutluluğun tüm evrene, evrensel akla ve evrensel yasaya uygun yaşamakla elde edilebileceğini ileri sürmüş, bunun da insanları özgür ve eşit kılacağını iddia etmiştir... Stoa'nın akıl sahibi insanı başlı başına bir değer olarak ortaya çıkartması, antik dönemin insan algılamasındaki en gelişmiş form olmasının yanında Aydınlanma'nın hümanizmine de kaynaklık edecektir.*" (Türe, 2014: 152). Ancak Antik Yunan Stoa öğretisi ve evrensel akıl düşüncesi ilerleyen süreçte Roma dünyasının temel ideolojisi ve en sonunda Hristiyan ekümenizminin başlangıç noktası haline gelmiştir. Her özgün görüşün kopyasında olduğu gibi ana amaçtan sapılmış; görüş politik nedenlerle bezenmiştir (Aruoba, 1982: 133). Roma'da devlet ideolojisi haline gelen Stoa düşüncesinde, doğal hukuk doktrini ve Antik Yunan'ın yurttaş-insan algısı sentezinden hareketle, akıl sahibi varlık algılanışıyla tüm insanların eşit ancak uygulamada yurttaşlık ile diğer toplumsal statüler arasında bir farkın da kaçınılmaz olarak yer aldığı ortaya konmuştur. Buna göre her koşulda, her yerde geçerli olan evrensel hukuk, tüm insanlar için hukuk önünde eşitliği sağlamakta ve hakları belirlemektedir. Devlet de insan iradesinin ürünüdür ve dolayısıyla devletçe konulan yasalar son tahlilde evrensel hukuka uygun olmak durumundadır. Yurttaş-yabancı, köle-efendi, soylu-avam gibi devlet ve onun pozitif hukuk kurallarınca oluşturulan statülere ve kurallara uygun sürdürülen yaşam; evrensel hukuka uygun bir yaşam niteliğindedir. Roma ile birlikte Stoa düşüncesi, yerleşik hiyerarşik düzenin meşrulaştırıcısı bir ideoloji konumuna sahip olmuştur ve hiyerarşiye itaat ile neticelenen yaşamın ardından mükafat ölüm ile logosa yani sonsuz mutluluğa ulaşmaktadır. "*Romalılara göre, ölüm herkesi eşit kılar.*" (Türe, 2014: 152).

⁷ Protagoras'ın ünlü sözündeki "insan" ile birey-insan anlamı arasındaki çıkarım tartışmalıdır. O'nun söz ile insanı hayvandan ayıran akli amaçladığı ve aklın her şeyin ölçüsü olduğu görüşü hâkim konumdadır. Fakat "Protagoras mitosu" olarak tanınan meselinden anlaşılacağı üzere "devlet, siyaset bilgisinin bazı insanlarda mı yoksa tüm insanlarda mı olduğu sorusunun; devlet bilgisinin belli bir sınıfta değil tüm vatandaşlarda bulunması gerektiği yönündeki demokratik bir politika anlayışı dile getirilmektedir (Şenel, 2004: 131-132).

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden 15. yüzyıla kadar süren yaklaşık on yüzyıllık Orta Çağ döneminde, insan hakları düşüncesi ile siyasal ve toplumsal hayat açısından iki temel belirleyen yer almaktadır. Bunlardan ilki, Roma İmparatoru Konstantin'in 313 yılında Milano Fermanı'nı yayınlayıp Hristiyanlığı resmen tanınması ve Hristiyanlık dinsel düşüncesinin çağa damga vuran temel düşünce sistemi haline gelmesi; diğeri ise homojen bir dağılım göstermekten uzak gözükse de Orta Çağ'ın büyük çoğunluğunda hakim sistem olan, kapalı tarım ekonomisi olarak nitelendirilebilecek feodal ekonomik düzen ile toprak sahipliği-siyasal iktidar ilişkisi temelinde ilerleyen siyasal-toplumsal düzenidir (Gemalmaz, 2003: 16-17; Kapani, 1993: 22). Orta Çağda insan hakları düşüncesinin evrimine bakıldığında; teoride Hristiyan felsefesinin insan kişiliğine değer kazandırdığı iddia edilebilir. Hristiyanlık, öncelikli olarak siyasal otorite-dinsel otorite ayrımı üzerinden yükselen ideolojisiyle insanın devlet hegemonyasından kurtulması yönünden bir odağa sahip görünümündedir. Hristiyan teolojisine göre her insan, Tanrı'nın benzeri olarak yaratılmasından dolayı ulvi bir haysiyet taşımaktadır. Bu haysiyet ve kişilik dolayısıyla bazı haklara -ne olduğu açıkça belirtilmese de- sahiptir. Diğer tarafta ise feodalite ile birlikte devletin mutlak iktidarındaki parçalanmış yapı, sınırsız iktidar fikrinin aşınmasını ve belli bir takım kamu haklarının tanınması düşüncesine olanak sağlamıştır (Kapani, 1993: 22-23). Fakat Orta Çağ pratiğine bakıldığında, teoride çizilen düzenin uygulamada karşılık bulmadığı görülecektir. Feodalizm eşitsizlikçi bir toplumsal yapı içermektedir. Antikitenin kölelik müessesinin yerini feodal düzende serfler almışken; büyük toprak sahipleri bu dönemde feodal beyler/senyörler olarak görünüm kazanmıştır. Feodal senyörler dışındaki kişiler için herhangi bir hak ve hürriyet ise söz konusu değildir. Tıpkı serflerin konumu gibi kadınlar da hak sahipliği ve sömürü temelinde toplumun mağdur kesimleri durumundadır. Örnelemek gerekirse hukuken belirlenmiş konumuyla kadınların kamusal görevler üstlenemeyeceği, siyasal faaliyet yürütemeyeceği, yargıçlık yapamayacağı vb. yasal olarak düzenlenmiştir. Diğer taraftan Hristiyanlık öğretisinden bakıldığında da ideolojik olarak çizilen haysiyet dolayısıyla insan kişiliğine saygı, eşitlik, vicdan hürriyeti vb. insana verilen yüksek değerlerin kenara itildiği; Papalık kurumunun dünyevi iktidar peşinde koşarak kendi baskı ve zor mekanizmalarını yürüttüğü hükümlerlik dönemi ortaya çıkmıştır (Gemalmaz, 2003: 16-20; Kapani, 1993: 22-28). Roma'nın Antik Yunan ve Helenistik dönemden mutasyona uğratarak devşirip Stoa düşüncesini kendi hiyerarşik düzeninin meşruiyet kaynağı haline getirdiği gibi; Orta Çağ Hristiyanlığı da Roma Stoa düşüncesini kendine uyarlayarak iman sahibi insan kurgusu çizmiştir (Türe, 2014: 152-153). Sonuç itibariyle Orta Çağda insanlar, bir taraftan hükümdarların ve/veya derebeylerin, diğer taraftan ise Kilisenin tahakkümü altında; her türlü hak ve hürriyetten yoksun yaşam sürdürmeye devam etmiştir. Bu haliyle Batı düşüncesinde insanın konumunun -dolayısıyla insan hakları düşüncesinin- Yunan'dan Orta Çağ sonlarına kadar geçen yaklaşık iki bin yıllık süreç içerisinde değişime veya gelişime uğradığını belirtmek mümkün olmayacaktır (Türe, 2014: 153; Kapani, 1993: 28).

BURJUVAZİNİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI, MODERN DÖNEM İLE BİRLİKTE İNSAN HAKLARI DOKTRİNİNİN DOĞUŞU

Modern çağın ilk dönemlerinde Avrupa’da insan onuru ve insan hakları düşüncesine yönelik en temel saldırılar, örgütlenmesi mutlak monarşiler biçimine dönüşmüş devletten gelmektedir. Orta Çağ feodal düzeni içerisinde feodal derebeyleri ile Krallıklar arasında vücut bulan ve uzun döneme yayılan siyasal mücadele sonucunda siyasal feodalite geçerliliğini yitirmiştir. Nihayetinde ise kıta Avrupası’nda – öncelikli olarak Fransa deneyimiyle – mutlak monarşiler devri başlamıştır. Feodal düzen içerisindeki irili ufaklı, parçalanmış siyasal otorite; tıpkı eskinin imparatorluk düzeninde olduğu gibi tekrar tek elde birleşmiş ve ülkenin, toplumun bütününe kuşatan mutlakiyetçi bir siyasal iktidar tekrar ortaya çıkmıştır (Kapani, 1993: 28-29).

Feodal düzende derebeylikler, krallıklar, kendine yeten kent biçimi örgütlenmeler, kilise ve muhtelif örgütlenmeler konumundaki cemaatler; her biri, birey üzerinde ve kendi aralarında farklı yönleriyle otorite sahibi durumdadır. Rekabet halindeki otoritelerin çokluğu ise hiçbirinin mutlak ve karşı konulamaz bir otorite konumuna yükselememesi anlamına gelmektedir. Bir otoritenin tahakkümünden bir diğerinin nüfuz alanına girerek nispi koruma elde etmek mümkündür. Ancak teknolojik gelişmeler ve beraberinde gelişen ekonomik ve toplumsal değişim ile otoritelerin biri diğerlerine başat konuma gelmiştir. Krallar 17. yüzyıl itibariyle dinin alanı da dahil her alanın hâkimi, söz hakkını ele geçirmiş iktidarlar haline gelmiştir. Temel zenginlik kaynağının topraktan ticarete doğru kayışı ile birlikte feodal sistemin tüm unsurları parçalanmış ve bu sayede hem siyasal hem de ekonomik olarak yeni dönem, kapitalizm tarih sahnesinde yerini almıştır⁸. Tüm bu bahsedilen değişim sürecinin itici gücü, motoru konumunda *burjuvazi* yer almaktadır. Feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında burjuvazi, feodal beyler, kilise ve krallar arasındaki iktidar mücadelesinde kralların tarafında yer almıştır. Çünkü feodal bölünmüş, parçalı siyasal örgütlenme burjuvazi için hayati durumdaki ticaret ilişkilerini etkilemektedir. Kralların ülke çatısı altında siyasal birimleri birleştirmesi sayesinde burjuvazi hem güvenle ticaret yapılabilecek büyük topraklara kavuşmuştur, hem de bir kentten diğer kente geçerken farklı vergi uygulamalarından, farklı kurallara tabi olma durumundan kurtulmuştur.

⁸ Feodal sistem ve temel üretim biçimi, özü itibariyle kapalı, kendi kendine yetebilen üretim sürecini ve örgütlenme biçimini gerektirmektedir. Bu bakımdan teknolojik gelişmeler ve beraberinde gelişen ekonomik ve toplumsal değişim ile kastedilen durum esasen feodal düzenden kapitalist düzene geçişe yönelik birbirinin nedeni ve aynı zamanda sonucu olan bir süreci işaret etmektedir. Şöyle ki feodal üretim düzeninde, üretim birimlerinin kendine yeten yapısı, üretimin artırılmayışını ve beraberinde zamanla beslenemeyen, düzene tehdit halini almış bir “tarımsal kökenli proletarya” oluşmasına ve bu durumun kendini yineleyen bir kısır döngü biçimine dönüşmesine neden olmuştur. Feodal düzenin egemen zümrelerinden din adamları tarafından bu tehlikenin bertaraf edilmesi adına örgütlenen Haçlı Seferleri sayesinde, durağan düzenin hareketlenmesi ve ortaya çıkan proletaryanın eritilmesi amaçlanmıştır. Ancak dikkatle incelendiğinde görüleceği üzere neden sonuç ilişkisi tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Dini perdenin ardında yer alan Doğu’nun zenginlikleri söylemi propagandasıyla örgütlenen Haçlı Seferleri, aynı zamanda feodal egemenliğe son verecek tohumların atılmasına yaramıştır. Bu süreçte denizyolu ile gerçekleşen Haçlı Seferleri zamanla İtalyan liman kentlerinin giderek zenginleşmesine yol açmış ve tarihin her döneminde görüldüğü gibi yağma seferleri yerini zamanla düzenli ticarete bırakmış ve bu sayede denizyolu ticaret başlamıştır. Bu ticaret ağı bölgelerde dokumacılık vb. sektörlerdeki üretimi kıskırtmış ve haddizatında feodal iç çelişkinin aşılması amacıyla girişilen hareket, feodal kabuğu kırarak süreci tetiklemiş ve başlatıcısı olmuştur. Süreç sonunda ekonomik gücü eline geçiren yeni bir zümre “burjuvazi” ortaya çıkmıştır (Şenel, 2004: 276-280).

Fakat feodal düzen ortadan kalkmış olsa da burjuvazinin sahip olduğu yeni avantajların sağlam bir dayanağı bulunmamaktadır. Burjuvazi, henüz servetini güvence altına almak ve mirasçılara bırakmak, toprak mülkiyeti edinmek vb. haklara yazılı bir biçimde sahip değildir. Ayrıca yeni düzenle elde ettiği bu haklar ve ticaret serbestisini hükümdarlara karşı koruyacak araçlardan da yoksundur. Önceki mücadelede kralları destekleyen burjuvazi, bu defa haklarını güvence altına almak adına mücadelenin yönünü krallara çevirmiştir. Çalışmanın konusu kapsamında temel öneme sahip olan; modern dönem ile artık insan hakları kapsamında değerlendirilebilecek hak ve özgürlükler hareketleri bu mücadelenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bazı Avrupa ülkelerinde “haklar bildirisi” ve “anayasa” formunda ortaya konulan; “miras, mülkiyet, seyahat, düşünce ve inanç gibi hak ve özgürlükleri” güvence altına alan belgeler bunun en temel kanıtı niteliğindedir. Bu süreçte yürütülen mücadele ve ortaya çıkan belgeler sınıfsal çıkarlar ile direkt ilintili olsalar da burjuvazinin ayrıcalıklı sınıflar karşısında giriştiği eşitlik ve özgürlük mücadelesinin geniş kesimlere, halk kitlelerine yayılması amaçlandığından ulusal hatta evrensel bir dil kullanılmıştır. Yani modern döneme kadar ahlaki meşruiyete dayanan insan hakları düşüncesinin İngiliz, Amerikan ve Fransız hak belgeleri ve o dönem Avrupa’da görülen anayasa hareketleriyle⁹ yazılı hukuk normlarına dönüşmesi ardında yer alan temel toplumsal ve siyasal dinamik bu şekildedir (Uygun, 2021: 512-516).

İNSAN HAKLARININ EVRİMİ: SINIFLANDIRMALAR, HAK KUŞAKLARI

Tarihsel sürecin ortaya koyduğu gibi İnsan hakları düşüncesinin köklerine tarihin erken dönemlerinden itibaren rastlamak mümkündür. Fakat modern anlamda, günümüzde de geçerliliğini koruyan, hukuki normlarla ve belgelerle desteklenmiş ve güvence altına alınmış insan hakları öğretisinin 17. yüzyıldan itibaren oluşmaya başladığı söylenebilir. Hal böyle olunca bu tarihlerden itibaren, özellikle 20. yüzyıl itibarıyla insan haklarının neler olduğunu ortaya koyan, sınıflandırma girişiminde bulunan çok sayıda çalışmalar mevcuttur. Devlet-birey ilişkisinin niteliğini dikkate alan sınıflandırmalar, hakların konularına ve öznelerine göre sınıflandırılması, hakların sınırlandırılmasına göre sınıflandırılması, hakların rejim türüne göre sınıflandırılması vb. başlıcalarıdır.¹⁰

⁹ Çalışmanın kapsamı doğrultusunda hak ve bağımsızlık belgelerine ve anayasalara tek tek yer verilmese de 1215 tarihli “*Magna Carta Libertatum*” ile başlayıp 1679 tarihli “*Habeas Corpus Act*” gibi ulusal nitelik taşıyan İngiliz hak belgeleri; özellikle Liberal düşünürlerin 17. ve 18. yüzyılda geliştirdikleri doğal haklar teorisi ve onların düşüncelerin karşılığı olarak ortaya çıkan “1776 *Virginia Haklar Bildirgesi*” ve “*Bağımsızlık Bildirgesi*” başta olmak üzere Amerikan belgeleri ve Fransız devrimiyle birlikte dünyayı tümünden etkileyen 1789 tarihli “*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*” gibi temel metinler bu kapsamda değerlendirilebilir. Bahsedilen temel belgeler ve hareketler ile insan haklarına dair diğer belgeler ve anayasaların ayrıntılı incelemeleri için bkz. Gemalmaz, M. S. (2003). Ulusalüstü insan hakları hukukunun genel teorisine giriş (Genişletilmiş ve güncelleştirilmiş 4. bs). Beta.

¹⁰ Bahsedildiği gibi metin içinde belirtilen veya belirtilmeyen pek çok girişimle insan haklarının neler olduğu veya nasıl sınıflandırılması gerektiği yönünde girişimler mevcuttur. Çalışma kapsamında sınıflandırma girişimleri tek tek açıklanmaya çalışılmayacaktır. Bu kapsamda sınıflandırma girişimlerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Gemalmaz, M. S. (2003). Ulusalüstü insan hakları hukukunun genel teorisine giriş (Genişletilmiş ve güncelleştirilmiş 4. bs). Beta.

Alman kamu hukukçusu Georg Jellinek'in insan hakları ile devlet otoritesi arasındaki alan ile ilişkili olarak geliştirdiği sınıflandırma, bahsedilen sınıflandırmalar arasında araştırmacılar tarafından en temel kabul görenlerden bir tanesidir. Türk hukuk öğretilerinde de uzun süre en yaygın kabul gören sınıflandırma, halihazırda pek çok ülke anayasası tarafından temel hak ve özgürlüklerinin düzenlenmesi konusunda benimsenmiş durumdadır (Gemalmaz, 2003: 662). Jellinek'in geleneksel yaklaşımında haklar, pozitif statü hakları, negatif statü hakları ve aktif statü hakları olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Bu kavramsallaştırmada negatif statü hakları ile kamusal otoritenin yani genel ifade biçimiyle devletin, bireyin hakları kullanması veya haklardan yararlanılması hususunda müdahalesinin olmaması gereken alanı ifade etmektedir. Bu haklar devlet tarafından dokunulamayacak özel alanı koruyan haklar durumundadır. Pozitif statü haklarında, bireylerin devletten bir hizmet veya yardım istemesine imkân tanıyan haklar, kapsam içine alınmaktadır. Aktif statü haklarında ise bireylerin devlet yönetimine katılmasına imkân sağlayan haklar yer almaktadır (Uygun, 2021: 532). Jellinek'in sınıflandırması 20.yüzyılın ikinci yarısına kadar hak ve özgürlüklerin düzenlenmesi açısından yeterli durumda sayılabilir. Buna karşılık hem karma nitelikte değerlendirilebilecek hakların ortaya çıkışı ile hem de kamusal otoritenin müdahalesinden uzak olarak değerlendirilen hakların kurumsallaşabilmesi adına devletin bu haklar konusunda olumlu edimde bulunması yönündeki görüşlerin yaygınlık kazanmasıyla birlikte; 21. Yüzyılın başlarından itibaren bu sınıflandırmanın yeterince kapsayıcı ve geçerli olmadığı düşünülmektedir (Uygun, 2021: 532; Gemalmaz, 2003: 662). Jellinek'in sınıflandırması ve çalışmada bahsedilen pek çok çalışma belli dönemler ve odaklar düşünüldüğünde yararlı olsa da genel değerlendirme açısından ve insan haklarının oluşum sürecini, dayandığı tarihsel, siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamikleri ortaya koymak bakımından yetersizdir. Çalışmada yer verildiği üzere insan hakları düşüncesi uzun bir tarihsel sürecin ve mücadelenin ürünüdür. Bu bağlamda tarihsel süreçteki sınıflar arası ilişki ve mücadeleyi, ekonomik ve sosyal yapıları da içeren tasnifleme; kuşaklara dayanan sınıflandırmada mevcuttur (Turhan, 2013: 359).

İnsan haklarının tarihsel süreçte aşamalı olarak gelişim gösterdiği yönündeki gözlemden hareketle kuşaklara göre sınıflama ilk olarak 1979 yılında Çek hukukçu Karel Vasak tarafından yapılmıştır. Vasak Fransız Devrimi'nin üç temel ilkesinden hareketle üç insan hakları kuşağından bahsetmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir (Özkan, 2015: 117). Vasak'a göre, birinci kuşak sivil ve politik haklar devrimin özgürlük (*liberty*) prensibine dayanırken; ikinci kuşak ekonomik, sosyal ve kültürel haklar eşitlik (*equality*) prensibine dayanmaktadır ve nihayetinde üçüncü kuşak dayanışma hakları ise kardeşlik (*fraternity*) prensibine dayanmaktadır (Algan, 2004: 124). Günümüze kadar değerlendirilen insan haklarının kuşaklar çerçevesi altında incelenmesinin belli başlı avantajları mevcuttur. Öncelikli olarak kuşaklar biçiminde inceleme öğretinin ve uygulamanın tarihsel gelişimiyle belli ölçüde paralellik barındırmaktadır ve hakların oluşum sürecindeki toplumsal dinamikleri ortaya koymayı ve anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca kuşaklara göre sınıflandırma esasen hakların niteliklerine göre yapılan diğer sınıflandırmalarla da belli ölçüde uyum göstermektedir.

Bu bağlamda bu çalışmada insan hakları incelemesine yönelik hem geniş kapsamlı oluşu ve günümüzde ortaya çıkan yeni haklar olarak da ifade edilen hakları da içermesi bakımından kuşaklara göre tasnif benimsenmiştir. Vasak'ın orijinal tasnifi insan haklarını üç kuşak grubu altında incelese de çalışma kapsamında dördüncü kuşak haklara da yer verilecektir. İnsan hakları öğretisi, insan doğasından kaynaklanan temel özellikleri koruma amacından hareketle oluşturulan araçlar olduğu için doğamıza yönelik tehditler çeşitlendikçe, yeni tehditlere karşı yeni haklar formüle edilmesi esasen kaçınılmaz gözükmektedir. İnsan haklarının bir çırpıda sayılıp bitirilmesi gibi bir durum mümkün olamayacağından, tarihsel-toplumsal değişimle birlikte saldırıya uğrayan özelliklerden hareketle yeni yeni hak kuşaklarının oluşumu devam edebilecektir (Uygun, 2021: 533).

a. Birinci Kuşak Haklar

“Klasik haklar”, “siyasal haklar”, “devlete karşı haklar”, “mavi haklar” vb. farklı isimlendirmelere de sahip olan “*birinci kuşak haklar*”; modern dönem ile Locke, Montesquieu, Hobbes, Rousseau gibi düşünürlerce dile getirilen; Amerikan ve Fransız Devrimleriyle birlikte uygulamada karşılık bulan hakları betimlemektedir. İnsan hakları düşüncesinin tarihsel serüveninde de değinildiği gibi bu kuşak sınıfındaki haklar esasen bireysel ve siyasal haklar adına mutlakiyetçi rejimlere ve feodaliteye karşı burjuvazinin önderliğinde yürütülen mücadeleyi ve haklar sürecini kapsamaktadır (Özkan, 2015: 117-118). Birinci kuşak hakların en önemli özelliği kişilerin devletlerce müdahale edilemeyen; devletin karışamayacağı özel bir alan yaratmasıdır. Bu süreç düşünce özgürlüğü ve mülkiyet hakkı gibi örneklerde açıkta görülmektedir. Düşünce özgürlüğünde devlet kimseyi düşüncelerinden ötürü suçlayamaz ve kınayamazken; aynı zamanda düşüncelerin açıklanması yönünde engel olamama şeklinde yükümlülük altındadır. Tarihsel süreçte bu kuşak hakların ortaya çıkışındaki en temel sebeplerden biri olan mülkiyet hakkı gereğince herkesin meşru yollar vasıtasıyla mal-mülk edinmesi ve gerçek karşılığı ödenmeksizin mülkün kamulaştırılmayacağı güvence altına alınmıştır. Klasik haklar, kişileri devlete karşı korumaktadır, kişiler bu çizilen özel alan içerisinde istedikleri şekilde hareket edebilirken; devletlere ise özel alana karışmama yükümlülüğü getirmektedir. Vasak'ın belirttiği gibi birinci kuşak hakların kullanımı adına kişinin en temel gereksinimi noktasında vurgu “özgürlük”tedir. Devletin konumu ise önceleri çoğu zaman müdahil olmama, karışmama şeklinde pasif bir tutum sergilemeyi gerektirirken; günümüzde, birinci kuşak hakların korunması adına pasif tutumun aksine pek çok konuda devletin de pozitif yükümlülükler üstlenmesi gerektiği yönündeki görüş hâkim konumdadır. 17. Yüzyıldan itibaren çeşitli ülkelerdeki bildirgeler ve anayasalarda yer alması bakımından birinci kuşak haklar kapmasında değerlendirilebilecek hakların bazıları aşağıdaki şekildedir (Uygun, 2021: 512-516):

- Yaşam hakkı ve kişi dokunulmazlığı
- Kişi özgürlüğü ve kişi güvenliği
- Düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğü
- İnanç ve ibadet özgürlüğü
- Konut dokunulmazlığı

- Mülkiyet hakkı
- Eşitlik hakkı
- Dernek kurma hakkı
- Toplantı ve gösteri yürüyüş hakkı
- Çalışma özgürlüğü
- Dilekçe hakkı
- Seçme ve seçilme hakkı
- Adil yargılama hakkı

b. İkinci Kuşak Haklar

Burjuvazi hareketiyle klasik liberal öğretisi ışığında başlayan klasik haklar hareketi, insanı içinde yaşadığı toplumdan ve çevreden azade bir konuma yerleştirerek soyut bir tasavvur üzerinden değerlendirmektedir. Günlük hayat içerisindeki mücadele sürecinden, geçimini varlığını tesis etmeye çalışan “sosyal varlık”, insan dikkate alınmamıştır. Bu süreçte belirli kesimlerdeki insanların büyük kısmı, bildiriler sürecinde şatafatlı ifadelerle ve merasimlerle kendilerine tanınan hak ve özgürlüklerden çoğunlukla haberdar değildiler. Haberdar olsalar da hakların kullanımını imkanına sahip değildiler. Tüm insanlığa yaşam hakkı tanınmıştı fakat eşitsizlikçi yapı içerisinde en temel sağlık şartlarından yoksun durumda, hastalıklar karşısında çaresiz durumdaydılar. Konut dokunulmazlığına sahiptiler ama çoğunlukla içinde yaşayabilecekleri evleri yoktu. Öğrenme hakları ve düşünce özgürlükleri vardı fakat küçük yaşlardan itibaren yaşam kaygısı çektiklerinden ne okula gidecek zamanları vardı ne de düşünce özgürlüğü gerekli fikri altyapıyı oluşturacak zamana ve eğitime sahiptiler. Burjuvazi önderliğindeki hareket ve bireyci liberal teorinin devlete atfettiği pasif rol, yani insanların hayatına karışmama zorunluluğu, uygulamada her türlü maddi ihtiyaç altında ezilen kitlelerin kendi hallerine bırakılmaları anlamına gelmekteydi ve teoride “doğuştan”, “bütün insanlar” için kabul ve ilan edilmiş hak ve özgürlükler, gerçekte sadece sınırlı, varlıklı küçük bir zümrenin yani burjuvazinin mutluluğunu garanti eder konumdaydı (Kapani, 1993: 51).

18. ve 19. yüzyıllarda klasik haklar, anayasalarla Avrupa ülkelerinde büyük ölçüde güvence altına alınmıştır. 18. yüzyılda İngiltere’de başlayan ve daha sonra Kıta Avrupası’nı etkileyen Sanayi Devrimi ile kapitalist üretim biçiminin hızlı ilerleyişi, beraberinde “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar” olarak da adlandırılan; “ikinci kuşak haklar” sürecinin başlamasında etkili olmuştur. Sanayi Devrimiyle birlikte toplumsal yapı derinden etkilenmiş; sınıfsal farklılıklar derinleşmiştir. Burjuvazi tarafından dizayn edilen hukuki-siyasal yapı, eşitsizliklerin hukuki şeklini almıştır. Egemen burjuvazinin hak ve özgürlükler anlayışı ile halk yığınlarının yoksulluğu arasında hem hukuki hem toplumsal bir bunalım ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Sanayi Devrimi’nin yarattığı işçi sınıfının isteklerini dile getirdiği hak ve özgürlükler hareketini gündeme getirecektir. 1847 ekonomik bunalımı ve ardından Kıta Avrupası 1848 Devrimleri süreci medeni ve siyasal hakları içeren birinci kuşak hakların, ekonomik ve sosyal haklar ile desteklenmesi gerekliliğini ve devletin, bu hak ve özgürlüklerin kullanımı ve yerleşik hale gelmesi adına olumlu edimler sergilemesi gerekliliğini zorunlu hale getirmiştir (Gemalmaz, 2003: 111-113). İnsanların

haklardan yararlanabilmeleri için “özgür” olmaları yeterli değildi. Özgürlük şemsiyesi altında yoksulluk veya farklı nedenler hakların kullanımını engellemekteydi. Bu bağlamda 19. Yüzyıl itibariyle insan hakları düşüncesinde haklardan faydalanamayanların desteklenmesi yönünde gelişmeler gerçekleşmiştir. Bundan sonra insan hakları sadece bir özgürlük anlamı içermemekte; aynı zamanda hakların ve özgürlüklerin kullanımı adına devletten hizmet isteme yetkisini de içeren haklar konumuna gelmiştir. Özellikle yoksul halk yığınlarının ve işçi sınıfının çalışma hayatı içerisinde hakların ve özgürlüklerin kullanımı adına desteklenmesi yönünde devlet tarafından sunulacak hizmetler, birer hak olarak düzenlenmiştir. Bu kapsamda sosyal haklar olarak adlandırılan haklar ile ikinci kuşak insan hakları doğmuştur. İkinci kuşak haklar kapsamında değerlendirilebilecek hakların bazıları aşağıdaki şekildedir (Uygun, 2021: 512-516):

- Çalışma hakkı
- Sendika kurma hakkı
- Grev ve toplu sözleşme hakkı
- İşyeri yönetimine katılma hakkı
- Dinlenme hakkı
- Sosyal güvenlik hakkı
- Parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı
- Kültürel yaşama katılabilme hakkı
- Sağlık hakkı
- Beslenme hakkı
- Konut hakkı
- Anne, çocuk, engelli, yaşlı gibi korunmaya muhtaç kesimlerin korunmasıyla ilgili haklar

c. Üçüncü Kuşak Haklar

17. ve 18. Yüzyılda birinci kuşak haklar ile başlayıp; 19. ve 20. Yüzyılda ortaya çıkan ikinci kuşak haklar ile devam eden insan hakları süreci, 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi tarafından düzenlenmiş ve 1966 tarihli Birleşmiş Milletler sözleşmeleriyle hukuken bağlayıcılığı olan normlar haline gelmiştir. Uzun bir tarihsel sürece ve mücadeleye dayanan hak kuşaklarının oluşumuna ve hakları düzenleyen belgelere rağmen; insan haklarının oluşum sürecinin nihayete erdiğini söylemek pek mümkün olmayacaktır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dünya, öncekilerden farklı ilgiler barındıran farklı yeni hakların ortaya çıkması sürecini doğurmuştur. Kimi yazarlar tarafından “dayanışma hakları” veya “kolektif haklar” olarak adlandırılan bu yeni haklar grubu “*üçüncü kuşak hakları*” oluşturmaktadır. Belirtmekte fayda olacağı üzere bu grupta yer alan hakların oluşum süreci henüz tamamlanmıştır ve kategorinin içerdiği hakların neler olduğu ve bu hakların “insan hakkı” olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda literatürde halihazırda tartışma devam etmektedir (Uygun, 2021: 512-516).

Üçüncü kuşak insan hakları, öncekilerden tamamen farklı ve bağımsız bir kategoride değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Özeld bireylere, genelde insanlığa yönelik hakları düzenlemesi bakımından birinci ve ikinci kuşak insan hakları ferdiyetçi bir yapı görüntüsü çizmektedir. Hak kuşakları, birinci kuşak haklar ile birlikte kişinin kendisini, ikinci kuşak haklar ile birlikte toplumdaki statüsünü düzenlemeye yönelik düzenlemeleri içerirken; üçüncü kuşak ile birlikte kategori tamamen farklı bir noktaya, insan haklarının ulusüstü, tüm insanlığın haklarının ortak korunması amacına ulaşmıştır. Bu hakların kullanımını da adlandırmada da değerlendirildiği gibi kolektif çaba ile mümkün olacaktır (Özkan, 2015: 120). Bu grup kuşak haklara ihtiyacı ortaya çıkaran temel dinamikler kültürel gruplara yönelik kimlik temelli kaygılar ile bilimsel ve teknik ilerlemenin hem dünyayı hem de insanlığı tehdit eder nitelikteki gelişimidir. Hakların kültürel bölümünü, II. Dünya Savaşı sonrası yıkım süreci ve üçüncü dünya ülkeleri özelinde izlenebilen kolonizasyon hareketlerinin etkilerine yönelik karşıt hareketler desteklerken; değişen dünya ile bilimsel ve teknik ilerlemenin yarattığı tahribat ise özellikle çevreye yönelik hareketlerde karşılık bulmaktadır (Özkan, 2015: 121; Uygun, 2021: 537). Hakların hukuki güvenceye alınması ve mücadele bakımından değerlendirildiğinde; birinci kuşak insan haklarında burjuvazi, ikinci kuşak insan haklarında işçi sınıfı başat rolü üstlenmiştir. İlkinde burjuvazi-aristokrasi arası mücadele mevcutken; ikincide burjuvazi-işçi sınıfı mücadelesi yer alır. Oysa üçüncü kuşak insan haklarına bakıldığında kültürel yönüyle mücadelenin sınıfsal değil, sınıflar üstü bir mücadele örneği oluşturduğunu; çevrenin korunması, barışın sağlanması gibi amaçlar yönünden ise tüm sosyal grupların, insanlığın kolektif çabasına ve dayanışmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bu grup hak kuşağı arasında nitelendirilen belli başlı haklar şu şekildedir (Uygun, 2021: 512-516):

- Kültürel kimlik hakları
- Çevre hakkı
- Gelişime hakkı
- Barış hakkı
- İnsanın ortak mal varlığına saygı hakkı

d. Dördüncü Kuşak Haklar

Kuşak temelli sınıflandırmasını ilk kez öne sürdüğünde Vasak üç temel hak grubu ön görmüştür. Bu tasnifin insan haklarının tarihsel gelişimine dayandığı düşünüldüğünde özellikle 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyıl başında gerçekleşen gelişmeler ve değişimler literatürde dördüncü kuşak haklar adı altında belli başlı hakların değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu süreçte bilişim teknolojileri ve biyo-teknoloji gibi alanlarda muazzam hızlı gelişim güvence altına alınmış haklara yönelik ihlallere yol açmaktadır. Bu grup hak kuşağının temel kaygısı özellikle bu teknolojilerin olası kötüye kullanımına karşı insan onurunun korunması amacından hareketle ortaya çıkmıştır (Uygun, 2021: 538; Boyar ve Kama, 2019: 605-606).

Dördüncü kuşak haklar konusunda literatürde henüz bir kesinlikten bahsetmek mümkün değildir. Farklı yazarlarda farklı ilgiler doğrultusunda bu gruba dahil edilmiş haklara rastlamak mümkündür. Farklı olma hakkı, biyo-etik haklar, siber uzay hakkı, su hakkı vb. hakların bu grup hak kuşağı içerisinde sayılan haklar olduğu söylenebilir. Bunların dışında BM çocuk hakları bildirgesinin 30. yılında BM Konvansiyonunca çocuk hakları arasında sayılan hakların da yine dördüncü kuşak insan hakları arasında değerlendirildiği görülmektedir (Gündüzöz, 2015: 24-25).

ÇEVRE HAKKININ GEREKLİLİĞİ: ÇEVRE SORUNLARI VE ÇEVRENİN HAK OLARAK GELİŞİMİ

“Bir şeyi kuşatan ya da saran” (Marshall, 1999: 115) anlamına gelen ‘çevre’ kavramı akademik söylemlerde farklı biçimlerde tanımlanan bir kavramdır. Çevre doğal kaynakları da içeren, doğa ve maddi kültür öğelerinin birlikte oluşturduğu bir ortamı ifade etmektedir (Öktem, 2003: 37). Kavram üzerine akademik üretim ilk olarak fen bilimleri alanında yapılmıştır ve ekoloji kökenli bir kavram olarak çoğunlukla biyoloji bilimiyle ilintili olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte insan faaliyetlerinin ortam üzerine etkisinin incelenmeye başlanmasıyla kavram sosyal bilimlerde de araştırma ilgisi haline gelmiştir (Budak, 2021: 227; Kaypak, 2014: 19). Çevre kavramı ilk bakışta doğal dünya ile özdeş olarak anlaşılmasına rağmen yalnızca doğa ile özdeş bir kavram değildir. Sosyal bilimler literatüründe, çevre kavramı fiziksel ve toplumsal çevre anlam ayrımı gözetilerek inceleme alanı bulmuştur. Bu bağlamda toplumsal çevre, bireylerin ekonomik, toplumsal ve siyasal ilişkilerini kapsayan bir çevreyi ifade ederken; fiziksel çevre, canlıların içinde yaşadığı ve varlığını fiziksel olarak algıladığı ortamı ifade etmektedir. Bu açıdan fiziksel ve toplumsal çevre birbirini tamamlayan bir bütün niteliğindedir. Fiziksel çevre de niteliği itibarıyla doğal ve yapay çevre olarak iki açıdan incelenmektedir. Çünkü insanın etkisi altında olan yapay bir çevre de söz konusudur (Budak, 2021: 228, Keleş vd. 2012: 51). Doğal çevre, insanın eylemlerde bulunarak değişikliğe uğratabildiği ve insan eylemlerinin içinde gerçekleştiği bir alan olarak tanımlanırken (Marshall,1999: 116); yapay çevre ise insanın geçmişten günümüze sahip olduğu bilgi birikimi ve ilerleme ile yani kendi müdahalesi ile doğal çevreden yararlanarak oluşturduğu bir alan olarak tanımlanmaktadır (Kayan ve Akca, 2020: 3). Sonuç olarak bütün canlı varlıkların yaşamlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilecekleri bir ortama ihtiyaçları vardır ve canlıların yaşamlarını sürdürdüğü bu ortamın bozulması, yaşamın olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmaktadır. Yaşamın sürdürüldüğü çevrede meydana gelebilecek olan her türlü olumsuz değişim ise “çevre sorunu” olarak nitelendirilebilir. Çevre sorunları canlıların mevcut yaşam koşullarını ve yaşam devamlılığını tehdit eden doğal ve yapay çevredeki bozulmalar olarak ifade edilebilir (Akca ve Taştekin, 2021: 3).

Doğal ve yapay çevredeki bozulmaların hissedilir hale gelmesi ve sürekli artarak küresel bir boyuta ulaşması özellikle sanayi devriminden sonraki sürece rastlamaktadır (Görmez, 2007: 5). Bu bakımdan çevre sorunları, dünya nüfusunun büyük artış gösterdiği 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretim ve tüketim miktarlarının boyutlarının büyümesiyle daha fazla artarak karmaşık bir hale gelmiştir. Dar anlamda çevre kirliliği olarak algılanan çevre sorunları başlarda sanayileşmiş ülkelerde daha çok bölgesel ve yerel düzeyde ortaya çıkmıştır (Somuncu, 2021: 230). İnsanların yaratmış olduğu yapay çevre sebebiyle ortaya çıkan çevre kirliliği çevrenin doğal yapısının bozulmasına neden olurken hem diğer canlıların yaşam koşullarını olumsuz yönde etkilemiş hem de insan sağlığında ve refahında zararlara neden olmuştur (Bozkurt, 2016: 8). Yapay çevrenin yaratmış olduğu yıkım sanayileşmenin küresel bir boyuta ulaşması ile bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir sorun haline dönüşmüştür. Günümüzde insanlığın sahip olduğu bilimsel ve teknolojik olanaklara rağmen bugün bütün dünyayı tehdit eden asit yağmurları, ozon tabakasının incilmesi, küresel iklim değişikliği vb. gibi sorunlar küresel çevre sorunlarından bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaypak, 2014: 20). Sanayileşme, plansız kentleşme ve üretimde yalnızca kar ve sermaye birikimine odaklanan anlayış çevre üzerindeki bozulmaları göz ardı ederek bugün bütün dünyayı etkisi altına alan çevre sorunlarının gelecek kuşakları da etkileyecek bir niteliğe bürünmesine neden olmuştur (Bilir ve Hamdemir, 2011: 144).

Çevre sorunlarının bir çok nedeni bulunsa da esas itibariyle en temel sebep sanayileşme ve sanayi toplumu olma sürecinin ağırlıklı etkisidir (Öktem, 2003: 37). Dolayısıyla çevre sorunları ile kapitalist gelişme arasında bir paralellik durumu görülebilir. Minimum maliyetle maksimum karı hedefleyen kapitalist mantık, çevreye yalnızca karlı bir hammadde olarak yaklaşmakta ve çevreye verdiği geri dönülmez zararları göz ardı etmektedir (Özdek,1993: 46). Ancak çevre ve kapitalist ilerleme arasında ortaya çıkan çatışma ve çelişkiler, diğer taraftan da çevreye yönelik duyarlılıkları ve çevrenin korunmasına yönelik küresel ölçekte kamuoyu oluşturmak amacıyla ortaya çıkan çevre hareketlerini artırmıştır (Kaboğlu,1994: 20). Çevreye yönelik duyarlılıkların artması sonucu çevre ile ilişkilerin hukuksal kurallara bağlanma ihtiyacının ortaya çıkması, çevre hukukunun gelişmesinde temel etken olmuştur (Özdek,1993: 65). Doğal ve yapay çevrenin öğelerini koruyan, geliştiren ve onların hukuksal durumunu düzenleyen çevre hukuku ilk başlarda ulusal düzeyde ortaya çıkmaya başlamış ve çevre sorunlarının küresel bir sorun haline gelmesiyle konunun antlaşmalar yoluyla uluslararası hukuka taşınmasını sağlayarak evrensel nitelikte çevre hukukunun oluşmasını sağlamıştır (Keleş ve Ertan, 2002: 48-49; Özdek, 1993: 67). Çevre hukuku ile bağlantılı olarak düzenlenen bütün uluslararası metinlerde ve ulusların kendi iç hukukunda “çevre hakkı” konusu düzenlenmeye başlamıştır (Abdulahkimoğulları vd., 2011: 64). Çevre hakkının korunup geliştirilmesinde ülkelerin yapmış olduğu ulusal çabaların yanı sıra uluslararası alanda gerçekleştirilen çabaların çevre sorunlarının çözümünde büyük önemi bulunmaktadır. Çevre sorunlarının sınır tanımayan bir niteliğe bürünmesiyle toplumların gündeminde yer almaya başlayan çevre hakkı uluslararası gelişmelerden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla çevre hakkının gerçekleştirilmesinde uluslararası güvenceler önemli kaynaklar arasında yer almaktadır (Keleş ve Ertan, 2002: 92-93).

Uluslararası alanda çevre hakkı ilk kez 1972’de Stockholm’de yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve İnsan Konferansında gündeme gelmiştir. Konferans sonucunda yayınlanan “Stockholm Bildirisinin” ilk maddesinde, her insanın sağlıklı bir çevrede insan onuruna yaraşır bir yaşam sürebilme hakkına sahip olduğu ve insanların bugünkü ve gelecek kuşaklar için çevreyi koruma sorumluluğunun bulunduğu ifade edilmiştir¹¹ (Bilir ve Hamdemir, 2011: 144). Uluslararası dayanışma ve iş birliğinin vurgulandığı Stockholm Bildirisinde aynı zamanda ülkelerin ekonomik gelişme temelli sorunlarına, insan-çevre ilişkilerine, insani faaliyetlerin çevre üzerinde ortaya çıkardığı olumsuz etkilere; uluslararası örgütlere, hukuka ve yaşam koşullarının iyileştirilmesine de değinilmiştir (Keleş ve Hamamcı, 2002: 191). Çevre hakkına insan hakları olarak ilk yer veren uluslararası belge Stockholm Bildirisi olmuştur (Keleş ve Ertan, 2002: 98). Stockholm’de yapılan toplantıyı takiben oluşturulan UNEP (Birleşmiş Milletler Çevre Programı) ile uluslararası düzeyde ilk sayılabilecek küresel çevre programı ortaya konulmuştur (Öktem, 2003: 134). Stockholm konferansından sonra yapılan birçok sözleşme bulunsa da çevre hakkının gelişimi açısından Birleşmiş Milletlere bağlı Çevre ve Kalkınma Komisyonu (Brundtland Komisyonu) tarafından hazırlanan “Ortak Geleceğimiz Raporu” önemli bir yere sahiptir. Sürdürülebilir kalkınma kavramının tanımlandığı ve sürdürülebilir kalkınma modelinin gündeme getirildiği (Erat, 2020: 385) Ortak Geleceğimiz Raporu çevre hukuku önerisini de gündeme getirmesi açısından önemlidir (Abdulahkimoğulları vd., 2011: 70).

Çevre hakkı konusunda diğer bir önemli adımı 1992 yılında gerçekleştirilen “Rio Zirvesi” oluşturur. Dünyanın o gün şartlarındaki durumunun gözden geçirildiği Rio Zirvesi’nde, ülkeler dünyanın gelecekteki kalkınmasının ekonomi, toplum ve çevre kapsamında nasıl sürdürülebilir olacağını ortaya çıkarılmasının bir zorunluluk olduğu noktasında anlaşmışlardır. Konferans sonrasında “*Rio Metinleri*” diye anılan; “Rio Bildirgesi, Gündem 21, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve Orman İlkeleri” olmak üzere beş metin kabul edilmiştir. Rio Zirvesinde görüşülen konular, çevre hakkı konusunda yeni ilkeler ortaya koymasa da bir deklarasyon çerçevesinde düzenlenerek küresel çevre politikaları olarak benimsenmiştir (Öktem, 2003: 135, Yılmaz Turgut, 2012: 38). Ancak Rio Bildirgesinin birinci ilkesinde “*İnsanlar sürdürülebilir ve dengeli kalkınmanın merkezindedir. Doğa ile uyum içerisinde sağlıklı ve verimli bir yaşama hakkına sahiptirler*” şeklinde ortaya konan ifade ile çevre hakkı ve insan haklarının birbirinden bağımsız ele alınamayacağı bir çerçeve yaratılmıştır (Tekeli, 2009: 85). Çevre hakkına dair uluslararası alanda atılan bir diğer önemli adım, 1997 yılında Japonya’nın Kyoto kentinde gerçekleştirilen konferansla olmuştur. Bu konferansın sonunda 2005 yılında yürürlüğe girerek gelişmiş ülkelere “sera gazı salınımını azaltma” konusunda yükümlülükler getiren “Kyoto Protokolü” kabul edilmiştir (Bilir ve Hamdemir, 2011: 144).

¹¹ İlk düzenleme Stockholm Bildirisi olsa da çevre sorunlarının temel insan haklarının kullanımında yaratacağı olumsuz etkilere ilk olarak “Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı”nın düzenlenmesi kararının alındığı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 3 Aralık 1968 tarihli 2398 sayılı kararında yer verilmiştir. Aynı yıl Tahran’da düzenlenen uluslararası insan hakları konferansında çevreye yönelik yapılan tanımlamada çevre, bütün insan haklarının kullanılabilceği bir ortam olarak ifade edilmiştir (Erat, 2020: 382; Kaygusuz Akbay, 2020: 154).

Son olarak Rio zirvesinden on yıl sonra 26 Ağustos-4 Eylül 2002 tarihinde Johannesburg’da gerçekleştirilen (Keleş vd.2012: 456) Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansında önceki dönemlerde devletlerin taahhüt edip yapamadıkları yükümlülükleri belirlenmiştir. Bu konferansta “Çevre ve Kalkınma Uluslararası Sözleşme” metninin taslağı hazırlanmıştır. Bu metnin çevre hakkı kapsamında önemi ise uluslararası metinlerde yer verilen çevre politikası ve çevre hukukuna ait ilke, kavram ve araçların ayrı ayrı belirtilmiş olmasıdır (Yılmaz Turgut, 2012: 40-41).

Çevre ve çevre hakkı ile ilgili uluslararası alanda atılan adımlar yukarıda bahsi geçen uluslararası konferans ve belgelerle sınırlı değildir. Stockholm’den bu yana ülkeler çevre hakkı konusunda anayasalarında çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Uluslararası alanda ise bahsi geçen konferanslar dışında çeşitli konferanslar yapılarak bildiriler ilan edilmiştir. Ancak bütün bu ulusal ve uluslararası çabalara rağmen evrensel insan hakları belgelerinde çevre hakkına ilişkin doğrudan bir hüküm eklenmemiştir (Bilir ve Hamdemir, 2011: 144, Erat, 2020: 386). Evrensel insan hakları belgelerinde çevre hakkına yönelik hükümler eklenmemiş olsa da dünyanın içinde bulunduğu küresel çevre sorunları göz önünde bulundurulduğunda çevreye yönelik duyarlılıkların hem ülkeler nezdinde hem de uluslararası alanda artmak zorunda olduğu göz ardı edilemez.

TÜRKİYE’DE ÇEVRE HAKKINA DAİR DÜZENLEMELER VE PRATİĞİ

Çevre hukukunun gelişmesiyle birlikte çevresel değerlere hukuksal güvenceler kazandırmaya yönelik çabalar, insanların yaşam alanlarının korunması ve yaşanılabilir bir çevre yaratılması amacıyla insanların sağlıklı ve dengeli bir çevre de yaşamasının bir insan hakkı olduğuna yönelik yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gündeme gelmeye başlayan bu yaklaşımlar yeni bir insan hakları kuşağının doğuşuna öncülük etmiştir (Keleş ve Ertan, 2002: 69). Çalışmanın birinci kısmında yer verildiği üzere insan hakları tarihsel süreç içerisinde çeşitlenerek sayıca artmış ve farklı hak grupları kuşaklar çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Çevre hakkı da insan hakları kapsamında kurumsallık kazanan bir hak olarak ortaya çıkmıştır (Tekeli, 2009: 84). Çevre hakkı başlangıçta sağlık hakları kapsamında ele alınmıştır (Keleş ve Ertan, 2002: 79). UNESCO’nun 1970’li yılların ikinci yarısında “Üçüncü Kuşak İnsan Hakları” kapsamında geliştirip sunduğu “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı” çevre hakkının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır (Keleş ve Hamamcı, 2002: 192). Dolayısıyla çevre hakkı üçüncü kuşak dayanışma hakları kapsamında ele alınan bir haktır. UNESCO’nun dayanışma hakları olarak nitelendirdiği “barış hakkı, ekonomik ve sosyal açıdan gelişme hakkı, halkların kendi durumlarını özgürce belirleme hakkı, herkesin insanlığın ortak mal varlığından yararlanma hakkı ve sağlıklı ve dengeli bir çevre de yaşama hakkı” ancak tüm ulusların iş birliği ve yardımlaşması ile gerçekleştirilecek haklardır (Keleş ve Hamamcı, 2002: 192, Özdek,1993: 40). Nitekim çevre sorunlarının boyutlarının genişlemesi ve küresel boyuta ulaşması ülkelerin çevre sorunlarının çözümünde ortak hareket etme gerekliliğini ortaya koymuştur (Abdulhakimoğulları vd., 2011: 64).

Çevre hakkı, bütün hak ve özgürlüklerin geçerlilik şartıdır. Haklar ancak bireylerin yaşayabileceği bir ortamda kullanılabilir. Çevre de hakların kullanılabilmesi için yaşam ortamını ifade eder (Gürseler, 2008: 200). Dolayısıyla çevre hakkı sağlık ve yaşam hakkının gerçekleşebilmesinin ön koşulunu oluşturur (Özkan, 2022: 202). Çevre hakkı bazı hakların niteliğinden kaynaklanıyor olsa da bazı hakları da sınırlayıcı bir niteliğe sahiptir. Yaşam ve sağlık hakkının bir uzantısı olarak görünen çevre hakkı aynı zamanda kamu yararı ilkesi gereğince de mülkiyet hakkına sınırlamalar da getirmektedir. Ancak çevre hakkı tüm insanlığın genel çıkarlarını yansıttığı için tüm hakların varlık ve geçerlilik koşulu olarak diğer haklarla uzlaşma içine girmeye başlamıştır (Keleş ve Ertan, 2002: 91-92). Konusu “canlıların yaşamlarını sürdürdüğü ortamın korunması ve geliştirilmesi” olan çevre hakkının öznelerini şimdiki ve gelecek kuşaklar oluşturur. Bu bağlamda günümüz toplumlarının çevre ile olan ilişkilerinde gelecek kuşağa karşı sorumlulukları da bulunmaktadır. Yani çevre hakkı günümüz insanları ile gelecek kuşakları birbirine bağlayan dayanışmayı öne çıkarmaktadır (Kaboğlu, 1994: 39). Çevre hukukunun karakteri itibarıyla karşılıklı haklar ve ödevlerden meydana gelen bir hukuk dalı olduğu söylenebilir. Toplumun bütün bireyleri çevresinin korunması hakkına sahiptir (Özdek, 1993: 91). Ancak çevre hakkının gerçekleşmesinde devletten olumlu bir edim beklenmesi söz konusu olsa da toplumun bütün bireyleri, kamu ve özel kuruluşlarda aynı zamanda çevrenin korunmasına katılmakla da yükümlüdür (Gürseler, 2008: 201). Dolayısıyla çevre hakkı hem bireysel hem de kolektif bir niteliğe sahiptir. Bu niteliği itibarıyla insan haklarının bireyci-liberal karakterinin sosyal düşünceler çerçevesinde dayanışmaya evrildiğinin bir göstergesidir. Kolektif yaşam kalitesinin sağlanması herkesin birlikte hareket etmesine bağlıdır (Özdek, 1993: 92).

Sanayileşme ile toplumların gündeminde yer edinmeye başlayan çevre sorunlarına yönelik kaygılar 1970’li yılların başında dünyada doruk noktasına ulaşmıştır. Bu kaygılardan hareketle Stockholm Bildirisi’yle konuya dair çabalar başlamış olsa da çevre sorunlarına dair ilgi her ülkede aynı zaman diliminde ortaya çıkmamıştır. Sanayileşme sürecini erken tamamlayan ülkeler, çevre sorunlarıyla sanayileşmede geciken ülkelere kıyasla daha erken karşılaşmış ve sanayileşmenin getirdiği ekonomik bolluk sayesinde karşılaştıkları çevresel sorunlara yine diğer ülkelere kıyasla çözüm bulma noktasında daha fazla yol kat etmişlerdir. Türkiye’de ise sanayileşme hareketi, Batılı ülkelere kıyasla daha geç bir tarihte gerçekleştiği için sanayileşmiş ülkelerin uzun zamandır tartıştığı çevre sorunları ile daha yakın bir tarihte karşılaşmıştır (Balcıgil, 1995: 350). Türkiye’de ulusal çevre politikalarına yönelik ihtiyacın esas itibarıyla sanayileşme hareketiyle birlikte 1950’li yıllardan sonra başladığı ifade edilebilir. Buna rağmen Osmanlı döneminden Cumhuriyet’in ilanına kadarki süreçte -her ne kadar kapsamlı ve çevre politikasına dayanak oluşturacak bütünlükten uzak olsa da- çevre sorunları ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin odağı daha çok Haliç’in kirliliği, ormansızlaşma ve büyük kentlerdeki temizlik sorunlarına yönelik olmuştur. 1950’li yıllardan sonra sanayinin ihtiyaç duyduğu iş gücünün kentlere göçü ile başlayan hızlı kentleşme ve kalkınma çabaları, bütünlüklü ulusal çevre politikasına duyulan ihtiyacı artırmıştır (Bingöl Tunç, 2020: 198).

Türkiye’de küresel çevre politikalarına paralel olarak Stockholm’de düzenlenen konferans sonrasında çevre sorunlarına yönelik resmi ilgi ve toplumsal duyarlılık başlamıştır (Akca ve Taştekin, 2021: 13). Türkiye’de çevre sorunlarına yönelik ilginin sanayileşmiş ülkelere kıyasla daha yakın bir tarihte gerçekleşmiş olması, çevre sorunlarının çözümleri için gerekli olan politikaların ve yasal önlemlerinde daha yakın bir tarihte karşımıza çıkmasına neden olmuştur (Keleş ve Hamamcı, 2002: 335). Türkiye’de çevre hakkının tanınması ise 1980’li yıllara rastlamaktadır (Erat, 2020: 391). Ancak Türkiye’nin 1980’lere kadar tarım, toprak, su, orman varlıkları, maden ve kentleşme ile ilgili izlediği politikalar ve yapmış olduğu yasal düzenlemeler ile Türkiye’de parçalı olsa da çevre konusunda belirli düzenlemeler gerçekleşmiştir (Bulca, 1995: 346). Fakat 1980’lerin başına kadar daha çok sağlık politikalarının bir parçası olarak ele alınmıştır. 1961 Anayasasının 49. maddesindeki “sağlık hakkı” 1980 öncesindeki çevreye ilişkin düzenlemelerin tüzel kaynağını oluşturmaktadır. Bu maddeye göre “Devlet herkesin, beden ve ruh sağlığı içinde yaşamasını sağlamakla ödevlidir.” (Keleş ve Hamamcı, 2002: 335). 1961 anayasasının temiz çevre ve sağlık arasında ilişki kurduğu ilgili madde ile dolaylı bir düzenleme yapılmış olsa da 1980 öncesi bu hükme dayanarak temiz bir çevrede yaşamının herkes için anayasal bir hak olduğu ve çevre sorunlarını çözmeye yükümlülüğünün devlete ait olduğu şeklinde ortaya konan yaklaşımlar çevre korumasını da kapsayacak şekilde yorumlanmıştır (Özdek, 1993: 123-124). Ülkemizde çevre hakkı, anayasal düzlemde ilk kez yaşam hakları bağlamında 1982 Anayasasının 56. maddesinde yer almıştır (Erat, 2020: 391). “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” bölümünde “Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması” başlığı altında düzenlenen çevre hakkının 1982 Anayasası ile Türk hukuk sistemine girmesiyle “çevre koruma” kavramı Türkiye’de anayasal kurum olarak gelişmeye başlamıştır¹² (Gürseler, 2008: 200).

1982 Anayasası’nın çevre hakkı bağlamında ortaya çıkardığı en önemli eksik, çevre hakkının “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” bölümünde değerlendirilmesidir. Nitekim Anayasa’nın 65. maddesinde yer alan “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” ifadesinin çevre hakkı için de geçerli olması, devletin bireylerin çevre haklarının gerçekleşmesi amacıyla kendisine yönelen talepleri geri çevirebileceği anlamına da gelmektedir.

¹² 1982 Anayasasının ilgili maddesinin ilk iki fıkrası çevre hakkının anayasal boyuttaki düzenlemesini içermektedir. Buna göre birinci fıkrada “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.” ifadesiyle çevre hakkı konusunda dolaylı bir ifade söz konusu olmuştur. Burada esas vurgu yaşam hakkına yapılmıştır. Ancak yaşam hakkının başka madde de (madde 17) düzenlenmiş olması ve 56. maddenin birinci fıkrasında yaşam hakkının sağlıklı ve dengeli bir çevre ile bağlantı kurularak vurgulanmasıyla çevre hakkının tanınmış olduğuna yönelik yorum yapmak mümkündür. Aynı maddenin ikinci fıkrasında “Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir” şeklinde ifade edilen hüküm ile vatandaşa yüklenen ödev çevreyi kirlenmekten kaçınma ya da çevre kirliliğine yönelik yasaklara uyma şeklinde kendini gösteren pasif ödev niteliğinde değil aksine çevreyi geliştirmek, çevrede zarara yol açan her türlü kurum ve kuruluşu karşı çıkmak ve karar alma aşamasında görüş belirtmek noktasında kendini gösteren aktif ödev niteliğindedir. Devlete yüklenen ödev ise çevrede tahribata yol açacak bütün politika, karar ve eylemlerden kaçınmak ve aynı zamanda başkalarının yapacağı faaliyetler sebebiyle çevrede ortaya çıkacak tahribatları önlemek amacıyla gerekli tedbirleri almaktır. Dolayısıyla devlet çevre hukukuna uygun politika ve mevzuat geliştirerek bu politika ve mevzuatın uygulanmasını denetlemeli ve ihlaller karşısında gerekli yaptırımları uygulamalıdır (Yılmaz Turgut, 2012: 78, Bilgili, 2015: 576-578).

Aynı zaman da sosyal ve ekonomik hakların sınırlarını belirleyen 65. madde sebebiyle çevre ve ekonomik kalkınma arasında ağırlık kalkınmaya verilebilecektir. Böylece çevreye zarar veren faaliyetler kalkınma karşısında yasal bir meşruiyet kazanabilecektir (Özdek,1993: 128-129). Bu durum kalkınma karşısında çevre hakkının ikinci planda değerlendirilmesine neden olabilmektedir. 1982 Anayasasıyla çevre hakkının anayasal düzende yer alması çevre konusunu bütüncül yaklaşımla ele alan bir kanunun gerekliliğini ortaya koymuştur. Nitekim 1983 yılında 2872 sayılı “çevre kanunu” çıkarılmıştır (Bulca,1995: 337). 2872 sayılı kanunun 1983’te kabul edilen haliyle yasanın amacını düzenleyen 1. madde de çevre bütün vatandaşların ortak varlığı olarak ele alınmıştır (Gemalmaz, 2011: 254). Bu kanunun çıkarılmasındaki amaç ilgili madde de “çevrenin korunması, iyileştirilmesi, kırsal ve kentsel topluluklar ile doğal kaynakların en uygun biçimde kullanılması ve korunması, ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerin korunması ve su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi” şeklinde açıklanmıştır (Keleş vd. 2012: 532). 26.04.2006 tarih ve 5491 sayılı “Çevre Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile birlikte çevre kanununda geniş çaplı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerle kanunun amacı “bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak” şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Böylece hem vatandaş olanla olmayan arasındaki ayrım hem de insan ile diğer canlılar arasındaki ayrım ortadan kaldırılmıştır (Olgun ve Işık, 2017: 45).

5491 sayılı kanunla yapılan değişiklik aynı zaman da sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir çevre kavramlarına da yer vermiştir. Bu bağlamda sürdürülebilir çevre “gelecek kuşakların ihtiyaç duyacağı kaynakların varlığını ve kalitesini tehlikeye atmadan, hem bugünün hem de gelecek kuşakların çevresini oluşturan tüm çevresel değerlerin her alanda (sosyal, ekonomik, fizikî vb.) ıslahı, korunması ve geliştirilmesi sürecini,” içeren bir kavram olarak açıklanırken, sürdürülebilir kalkınma “Bugünkü ve gelecek kuşakların, sağlıklı bir çevrede yaşamasını güvence altına alan çevresel, ekonomik ve sosyal hedefler arasında denge kurulması esasına dayalı kalkınma ve gelişmeyi,” ifade eden kavram olarak açıklanmıştır (Çevre Kanunu,1983: m.2). Çevre hakkının yararlanıcıları olan şimdiki ve gelecek kuşaklara ilgili kanun maddesinde yer verilmiş olmasıyla çevre kanunun çevre hakkının niteliğine uygun düzenlenmeye çalışıldığını göstermektedir. Kanunun 3. maddesinde çevre kirliliğinin önlenmesi, çevrenin korunması ve iyileştirilmesine yönelik birtakım ilkeler ön görülmüştür. Özetle bu ilkelere göre toplumdaki bütün bireyler, kurum ve kuruluşlar çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ile görevlidir. Dolayısıyla bireyler bu konularda alınacak tedbirlere uymakla yükümlüdür. Çevre kirliliğinin ve bozulmalarının önlenmesi amacıyla yapılacak harcamaların kirlenmeye veya bozulmaya neden olan taraftan karşılanması benimsenmiştir. Ekonomik amaçla yapılacak faaliyetlerde sürdürülebilir kalkınma ilkesi göz önünde bulundurularak faaliyetlerin çevre üzerine etkisi uzun dönemli olarak değerlendirilmeli ve arazi ve kaynak kullanımı kararını veren ve proje değerlendirmeye yetkili kuruluşların karar alırken sürdürülebilir kalkınma ilkesini göz önünde bulundurması gerekir.

Her türlü faaliyette doğal kaynakların ve enerjinin verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayan, atık oluşumunu azaltan ve geri dönüşümü mümkün hale getiren teknolojilerin kullanılması ön görülmüştür. Çevre politikaları oluşturulurken bakanlık ve yerel yönetimlere; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre hakkını kullanacakları ortamı yaratma ve iş birliği yapma yükümlülüğü verilmiştir (Çevre Kanunu,1983: m.3). İlgili Kanununun 8. maddesi çevre kirliliğine, 9. maddesi de çevrenin korunmasına yönelik hükümler ortaya koymuştur. 10. madde çevresel etki değerlendirmesi ile ilgili olup faaliyetleri sonucunda çevre sorunlarına neden olabilecek kurum, kuruluş ve işletmeler için “Çevresel Etki Değerlendirmesi Raporu” veya proje tanıtım dosyası hazırlama yükümlülüğü getirmiştir (Çevre Kanunu,1983).

Çevre kanunu bir çerçeve kanun şeklinde düzenlenmiş olsa da tek başına kapsamlı bir niteliğe sahip değildir. Bu kapsamda çeşitli yönetmelikler ve KHK’lar ile alanın hukuksal açıdan dokusu tamamlanmaya çalışılmaktadır (Gemalmaz, 2011: 253). Daha önce de bahsedildiği üzere Türkiye’de ilk defa çevre hakkı anayasal düzeyde 1982 anayasası ile ele alınmış; ardından 1983 yılında Çevre Kanunu çıkarılmıştır. 1982 Anayasası döneminde çevre hakkı ile doğrudan ilişkili olmayan ancak destekleme niteliğine sahip çevre ile ilgili çeşitli yasalar çıkarılmıştır (Özdek,1993: 138). Her ne kadar çevre ile ilgili mevzuat alanında çeşitli düzenlemeler yapılıyor olsa da çevre mevzuatının bütünsellikten uzak çok sayıda düzenlemeden oluşması yapılan düzenlemelerin birbirleri ile ilişkilendirilememesi ve bazı noktalarda birbirleriyle çelişiyor olması çevre konusunda mevzuatla ilgili dağınıklığa yol açmaktadır. Aynı zaman da çevre konusunda yapılan düzenlemelerin amaçları ortaya konulurken düzenlemenin çevre koruma ile mi yoksa kalkınmanın sürdürülebilirliği ile mi ilgili olduğunun ortaya çıkardığı karmaşıklık, mevzuat alanındaki çelişkileri ortaya çıkarmakta ve çevre mevzuatının diğer mevzuatlarla bütünleştirilememesi de çevre konusunda yapılan düzenlemelerin eksikliğini ortaya koymaktadır. Bütün bu sebepler Kaya’ya (2011) göre Türkiye’de çevre ile ilgili yapılan düzenlemelerin etkin bir çevre yönetimine temel oluşturmaktan uzak olduğunu ortaya koymaktadır (Kaya, 2011: 450).

TÜRKİYE’DE KALKINMA VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Kalkınma, ülkelerin dışa bağımlılığını azaltmak ve ulusal refahı sağlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak kalkınma amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler doğal çevrede tahribatlara ve ekolojik dengenin bozulmasına neden olabilmektedir. Çevre ve kalkınma arasında ortaya çıkan bu çatışma karşısında sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir çevre kavramları önem kazanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı ekolojik modernleşme yaklaşımının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ekolojik modernleşme yaklaşımı modernleşme sürecinin ve sanayileşmenin sürdürülebilirliğini hedeflemektedir. Kalkınma açısından önemli bir yere sahip olan sanayileşme, çevrede tahribatlara neden olabilmektedir. Dolayısıyla ekolojik modernleşme yaklaşımına göre kalkınmanın çevresel yıkıma neden olduğu gerekçesiyle engellenmemesi amacıyla çevresel riskler ve çevresel duyarlılıklar göz önünde bulundurulmalı ve üretim ve tüketim aşamasında bilimsel ve teknolojik gelişmelerden yararlanılmalıdır.

Bu çerçevede uluslararası alanda benimsenen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ortaya çıkmıştır (Eryılmaz ve Akman, 2016: 21). Bu bağlamda Türkiye’de de çevre kanununda sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir çevre kavramları tanımlanmış ve kalkınmaya yönelik gerçekleştirilen faaliyetler sonucunda ortaya çıkabilecek olan olumsuz sonuçların önceden ortaya konabilmesi için “Çevresel Etki Değerlendirme”ye yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ancak belirtildiği gibi geçmişten günümüze Türkiye’de kalkınma karşısında çevrenin ikinci plana atıldığı, doğal varlıkların yok olması pahasına birtakım uygulamalar ve girişimler gerçekleştirildiği görülmüştür.

Özdek’in (1993) de belirttiği gibi geçmişte termik santral kurulması amacıyla Gökova körfezinde ve Aliğa Gencelli’de, otel kurmak amacıyla Dalyan Körfezi’nde, otopark kurmak amacıyla Ankara Zafer Parkı’nda, altın madenciliği yapmak amacıyla İzmir Bergama’da yapılan girişimler, çevre karşısında kalkınmaya öncelik tanıyan bir eğilimin sonucunu ortaya koymaktadır (Özdek, 1993: 129). Günümüzde ise özellikle orman varlıklarının niteliği dışında arazi kullanımına açıldığına ya da maden sektörüne kullanım sahası haline geldiği süreçler sıklıkla kamuoyunun gündeminde yer etmektedir. Dünya genelinde en önemli doğal kaynaklardan biri olarak değerlendirilen ormanlar, ülkelerin izlemiş oldukları ulusal ekonomi politikaları sebebiyle yok edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Özellikle nüfusun artmasıyla birlikte ortaya çıkan enerji, altyapı, yerleşim vb. gibi ihtiyaçların karşılanabilmesi için gerekli olan malzemelerin ve alanların düşük maliyetle kolay bir şekilde elde edilebileceği yerler orman alanları olarak görülmektedir (Günşen vd., 2022: 177). Orman alanlarının yerleşim yeri, mera ya da tarım alanı gibi farklı arazi kullanımına dönüşmesi “ormansızlaşma” kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kayan ve Demir, 2021: 211). Türkiye’de ormansızlaşma kavramı, izlenen ekonomik büyüme odaklı kalkınma politikalarında orman alanlarının ormancılık dışında bir amaçla kullanılmasını kolaylaştıran düzenlemelerle gündeme gelmeye başlamıştır.

Türkiye’de 3213 sayılı maden yasasının 2004 yılında 5177 sayılı yasa ile değişikliğe uğramasıyla orman alanlarının madencilik çalışmaları kapsamında her türlü maden arama ve işletme için kullanımının kolaylaştırılmış olması, maden işletme sayısının gün geçtikçe artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda daha önce kamuoyunun gündemine gelen; dünyanın sayılı ekosistemine sahip Kazdağları, Artvin Cerattepe gibi alanlar yerli ve yabancı işletmelerin madencilik amacıyla kullanımına açılmıştır (Atmış vd., 2022: 42). Benzer bir durum enerji tahsisi ve endüstriyel plantasyon amacıyla Muğla Milas’ın Çamköy, İkizköy ve Karacahisar köylerinin bulunduğu ve “Akbelen” olarak da adlandırılan alanda gerçekleştirilmiştir. Muğla Milas’ın ilçe sınırında faaliyetine devam eden kömür yakıtlı Yeniköy ve Kemerköy termik santralleri, elektrik piyasasının serbestleştirilmesiyle 2014 yılında özelleştirilmiştir. İkizköy’ün Işıkdere mahallesi, 2017 yılında bu termik santrallere linyit madeni sağlamak amacıyla kamulaştırılmıştır. Ancak işletmenin linyit sahalarını genişletme isteği İkizköyün diğer mahalleri, Çamköy ve Karacahisar köyleri de Işıkdere mahallesinde olduğu gibi madencilığe açılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Gümüşel ve Günşen, 2022: 196). Bu süreç içerisinde aynı zamanda Akbelen Ormanı’nın endüstriyel plantasyon (endüstriyel ağaçlandırma) çalışmaları kapsamında değerlendirilmeye çalışılması da gündeme gelmiştir.

Endüstriyel plantasyonlar orman endüstrisine odun hammaddesi sağlamak amacıyla yapılan ağaçlandırma çalışmalarıdır (Görücü vd., 2020: 940). Ormancılıkta endüstriyel plantasyon çalışmaları doğal orman alanları dışındaki alanlarda yapılmaktadır. Ancak Türkiye’de bu faaliyetler doğal orman alanlarının sınırları içerisinde gerçekleştirilmekte ve orman alanındaki ağaçlar ve bitki örtüsü kesilerek alan tamamen boşaltılmaktadır (Günşen vd., 2022: 190). Doğal ormanların aksine endüstriyel plantasyonlarda amaç doğal sürekliliği sağlamak değil ekonomik sürekliliği sağlamaktır. Dolayısıyla endüstriyel plantasyonlar karlılık amacıyla kurulup işletilmektedir (Sağlam ve Asan, 2017: 117). Akbelen Ormanı’nın endüstriyel plantasyon amacıyla değerlendirilme isteği, bölge halkının eylemleri sonucunda durdurulmuş ve Akbelen Ormanı endüstriyel plantasyon programından çıkarılmıştır (Gümüşel ve Günşen, 2022: 196). Ancak Akbelen Ormanı’nın çevresel etki değerlendirme raporu olmadan, bölge halkı, MUÇEP ve diğer sivil toplum örgütlerinin tepkilerine rağmen Yeniköy ve Kemerköy termik santraline kömür sağlamak amacıyla tahsis edilmiş olmasına yönelik tartışmalar hala devam etmektedir.

Sonuç olarak orman alanlarının çevre kanununda yer alan sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir çevre anlayışına uygun olarak sürdürülebilir nitelikte kullanılması gerekmektedir. Ancak Akbelen’de ve Türkiye’nin farklı orman alanlarında yaşanan olaylar kalkınma karşısında doğal kaynakları göz ardı eden eğilimin Türkiye’de hala devam etmekte olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla denilebilir ki Türkiye’de şimdiki ve gelecek kuşakların sahip olduğu çevre hakkı ile kalkınma arasındaki tercih, önceki dönemlerden çok farklı bir noktada ilerlemektedir.

HAYVAN HAKLARININ ÇEVRE HAKKI KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE’DE HAYVAN HAKLARINA DAİR DÜZENLEMELER

Dayanışma hakları devletin, toplumdaki bütün bireylerin, kurum ve kuruluşların iş birliği ve çabalarıyla gerçekleştirilebilecek haklardır. Ancak insan hakları bağlamında gelişim gösteren bütün haklar, özü itibariyle insanmerkezci yaklaşımların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İnsanmerkezcilik, insanların diğer canlılardan üstün ve akıllı olduğu düşüncesine dayanarak diğer canlıların insanlarla eşit hak ve çıkarlara sahip olamayacağı anlayışıyla türücü bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Türçülük esas itibariyle bir türün kendi çıkarını diğer türler karşısında üstün tutması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla insan dışındaki diğer türlerin gereksinimleri önemszenmeyerek yalnızca insana hizmet etmekle yükümlü bir köle veya mal olarak görülmesi durumu ortaya çıkmaktadır (Demirağ, 2017: 424-425). Hayvanlar, evrende bir arada yaşadığımız ancak insan tarafından olumsuz muamelelere maruz kalan ve insan tahakkümü altında varlığını sürdürmeye çalışan “öteki” canlılardır. Antik Yunandan günümüze kadar birçok düşünür ontolojik veya etik açıdan hayvanlar üzerine düşünceler ortaya koymuştur (Sümer, 2021: 108).

Hayvanlarla ilgili dile getirilen etik ve ahlaksal yorumlamalara paralel olarak insanın da doğanın bir parçası olduğuna yönelik görüşlerin gelişmeye başlamasıyla insanmerkezci anlayış yerini çevre merkezci bir anlayışa bırakmıştır. Hayvanlar söz konusu olduğunda etik olarak dile getirilen düşünceler artık hukuksal düzenlemelere konu olmaya başlayarak “*hayvan hakları*” düşüncesinin gelişmesini sağlamıştır (Keleş ve Ertan, 2002: 142). Ancak burada hak kavramı, hukuki anlamda bir hak kavramsallaştırmasından ziyade (Kaysuk ve Comba, 2023: 2) insanlar tarafından hayvanlara verilen hakları yansıtmaktadır. Çünkü hukuk sistemlerinde varlıklar kişi veya eşya olarak sınıflandırılmaktadır ve temel itibarıyla hak öznesi olabilmek için kişi (gerçek veya tüzel) statüsünde bulunmak gerekmektedir. İnsanların hayvanlar üzerindeki egemenliği ise onların eşya statüsünde değerlendirilmesine ve hak öznesi olamamasına neden olmaktadır (Çelebi, 2018: 573). Dolayısıyla hayvan hakları kavramı hayvanların insanlar gibi bir hak edinebilmesi konusunu ifade etmemekle birlikte daha çok hayvanların yaşam devamlılığının sürdürülebilmesini içermektedir.

Hukuk tarafından akıl ve bilinç sahibi olmayan insanların da haklara sahip olduğu kabul edilmiştir. Akıl hastası olan ya da yeni doğan bir insanın haklardan mahrum kalması hukuken söz konusu değildir. Hayvan hakları konusu benzer bir yaklaşımla ele alındığında hayvanlarında haklara sahip olduğu yorumu yapılabilir (Özen İnci, 2019: 5). Hayvanların sahip olduğu haklar insanlar için ödev niteliğinde olup insanlar tarafından korunmalıdır. Bu bağlamda Paris’in UNESCO merkezinde 15 Ekim 1978’de “Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi” ilan edilmiştir (İlgar, 2007: 309). Türkiye’nin de imzaladığı 14 maddeden oluşan bu bildirmede bütün türlerin yaşam önünde eşit doğduğu dolayısıyla yaşama ve var olma hakkına sahip olduğu ve hayvan haklarının da insan hakları gibi yasayla korunması gerektiği ifade edilmiştir (Anonim, 2023). Hayvanların duygulara sahip canlılar olarak kabul edilmesi ise 1987 yılında Avrupa Birliği üye ülkeleri tarafından imzalanan “Amsterdam Anlaşması” ile gerçekleşmiş ve aynı yıl 125 no’lu “Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi” imzaya açılmış ve Avrupa Birliğine üye 16 devlet bu sözleşmeye taraf olmuştur (Tamzok vd., 2013: 259). Türkiye’de bu sözleşmeye 2003 yılında taraf olmuş ve bu sözleşmeye taraf olduktan bir yıl sonra 2004 yılında 5199 sayılı “Hayvanları Koruma Kanunu” kabul edilmiştir (Gürler ve Osmanağaoğlu, 2009: 328).

Türk hukuk sisteminde insan dışındaki varlıkların ekonomik değere sahip eşya ya da mal olarak kabul edilmesi hayvanların da malvarlığının konusu kapsamında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Nitekim Türk Ceza Kanunu’nda bu yaklaşım söz konuydu.

Türk Ceza Kanununun 151. maddesinin 2. fıkrasına göre “Haklı bir neden olmaksızın, sahipli hayvanı öldüren, işe yaramayacak hale getiren veya değerinin azalmasına neden olan kişi”ye hayvan sahibinin şikâyeti üzerine “dört aydan üç yıla kadar hapis veya adli para cezası” verilebilmektedir. Ancak bu madde ile korunan hayvanın kendisi değil hayvan sahibinin mülkiyet hakkıdır. Hayvanlara verilecek zararın sınırlı suçlarla açıklanması sahipli hayvanın işkence ya da cinsel tacize uğraması durumunda değerinde azalma, işe yaramayacak hale gelme ya da ölmesine sebep olma gibi bir durumun ortaya çıkmaması hali bu eylemlerin suç olarak değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

Aynı zamanda suçun konusunu sahipli hayvanların oluşturuyor olması ilgili maddenin sahipsiz hayvanlar için uygulanamayacağı sonucunu ortaya koymaktadır (Özen İnci, 2019: 11-12).

Hayvanların sahipli veya sahipsiz olmasına yönelik bir ayırım yapmadan hayvanları korumaya yönelik düzenlemeler içeren 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu ceza kanunu niteliğinde düzenlenmiş bir kanun olmayıp kabahatler kanunu kapsamında düzenlenmiştir. Bu durum hayvanlara karşı yapılan kötü muamelelerin suç olarak değil kabahat olarak değerlendirilmesine ve hayvanlara karşı kötü eylemde bulunan kişilerin sadece idari para cezası ile cezalandırılmasına, mahkemelerce yargılanamamasına neden olmaktadır (Özgür, 2010: 32). Her ne kadar 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanununun 14. maddesinde hayvanlarla ilgili yasaklar sayılmış olsa da hayvanlara yönelik yapılan eylemlerin kabahatler kanununa göre düzenlenmiş olması örneğin “Hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak, işkence yapmak” (HKK,m.14-j), “Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövmek, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sıcağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek” (HKK,m.14-a) gibi eylemlerin ceza kanunu kapsamında değerlendirilmesini engellemektedir. Neredeyse her gün karşılaştığımız hayvanlara yönelik eziyet, işkence ve cinsel istismar haberleri 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’nun hayvanları ve haklarını korumak konusunda yetersiz kaldığını göstermekte, hayvanlara yapılan kötü muamelenin kabahat değil suç olarak değerlendirilerek ceza hukuku kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Nitekim ilgili kanunda değişiklik yapılmasına yönelik girişimler 2012 yılında çokça tartışılarak gündeme gelse de kanunlaşmamıştır. Ancak hayvanlara yönelik eziyet, işkence ve tecavüzün her geçen gün devam ediyor olmasının toplumda yarattığı infial sebebiyle nihayet 7332 sayılı “Hayvanları Koruma Kanunu ile Türk Ceza Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” 14 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

7332 sayılı kanunla hayvanlara karşı işlenen suçlar kabahatler kanunu kapsamından çıkarılıp Türk Ceza Kanunu kapsamına alınmıştır. Türk Ceza Kanunu’nun hayvanları mal olarak gören ve hayvana verilen zararı mala zarar verme kapsamında ele alan 151. maddesinin 2. fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece hayvanların artık mal statüsünde değil canlı/can statüsünde değerlendirilmesi söz konusu olmuştur (Kıroğlu, 2021: 177). 7332 sayılı kanunla getirilen 28/A maddesiyle ev hayvanını veya evcil hayvanı, nesli yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan hayvanı öldürmek, cinsel saldırıda bulunmak veya tecavüz etmek suç kapsamında ele alınarak hapis cezası getirilmiştir (HKK, 2004). 7332 sayılı kanunla yapılan düzenlemeler ve değişiklikler olumlu olarak görülse de yaptırım noktasında tartışmalar hala devam etmektedir.

Şenpolat’a göre (2021) hayvanlara işkence yapanlara ya da hayvanlara cinsel saldırıda bulunanlara hapis cezası getirilmiş olsa da ilk suç işleme söz konusu olduğunda hapis cezası adli para cezasına çevrilecek ancak 5 yıl içerisinde tekrar hayvanlara karşı suç işlenirse o zaman hapis cezası söz konusu olacaktır. Bu nokta da 7332 sayılı kanunla yapılan değişikliğin caydırıcı ve yeterli olmadığı düşünülmektedir. Aynı zaman da hayvan sahipleri de kendi hayvanlarına zarar verebilmektedir. Ancak 7332 sayılı kanun bu konu ile ilgili bir düzenleme getirmemiştir.

Dolayısıyla düzenlemeyle canlı/can olarak kabul edilen hayvanlar uygulamada hala mal statüsünde görülmektedir. 7332 sayılı kanunla yapılan değişikliğin yeterli olmadığı bir diğer nokta ise sahipsiz hayvanlara yönelik yapılan kötü muamelelerde takdirin il tarım müdürlüklerindeki memurlara bırakılmış olmasıdır. 7332 sayılı kanun çıkarılmadan önce beklenti şikâyete bağlı olmadan savcılığın kendiliğinden bu fiili kovuşturma konusu yapması yönündeydi ancak böyle bir düzenleme gerçekleştirilmemiştir (Şenpolat, 2021).

7332 sayılı kanunla yapılan değişiklikler birçok hukukçu, STKlar ve aktivistler tarafından yeterli bulunmamaktadır. Hayvana karşı kötü muamele içeren, şiddet ve tecavüz dolu haberlerle her gün hala karşılaşılmaya devam etmektedir. Her ne kadar olumlu düzenlemeler içerse de hayvan haklarını koruma noktasında yetersiz kalan 7332 sayılı kanunun hayvanlara yönelik acımasız ve şiddet içeren eylemlerin kamuoyunda yarattığı infialli bastırmak amacıyla çıkarıldığı görülmektedir. Çevre kanununa göre çevre “bütün canlıların ortak varlığı”dır (Çevre Kanunu,1983, m.1). Çevre kanunundaki bu ifade insan ve diğer canlılar arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Ancak uygulamada çevrenin insanmerkezci anlayış çerçevesinde yok edildiği görülmektedir. Ekosistemde birlikte yaşadığımız hayvanlar doğal çevrenin tamamlayıcı bir unsurudur. Hayvanlar da insanlar gibi sağlıklı ve dengeli bir çevre yaşama hakkına, her şeyden öte ‘yaşama’ hakkına sahiptirler. Hayvan hakları evrensel bildirgesinde de bahsi geçtiği üzere hayvan haklarının da insan hakları gibi yasayla korunması gerekir. Hayvan haklarını tek başına ne bir hukukçu ne bir aktivist ya da STK kendi çabasıyla koruyamaz. Bu kapsam da mevzuatımızda hayvan hakları konusunda bütünlüklü ve tamamlayıcı düzenlemeler gerçekleştirilmelidir. Çevre hakkı yalnız insan için değil bütün canlılar için bir haktır. Dayanışma haklarından biri olan çevre hakkının konuları aynı zaman da çevre hukukunun da konusunu oluşturmaktadır. Çevre hukukunun öncelikli amacı “doğal ortamları” korumaktır. Dolayısıyla çevre hukukunun ilk boyutu doğa hukukundan oluşmaktadır. Bu bağlamda hayvan türlerinin ve doğal türlerin korunması doğa hukuku kapsamında ele alınmaktadır (Kaboğlu,1994: 42). Hayvanlarla birlikte paylaştığımız çevrenin korunması ve geliştirilmesiyle gündeme gelen çevre hakkıyla insan refahı hedeflenmektedir. Ancak hayvanlarında insanlar gibi sağlıklı ve dengeli bir çevre yaşam hakları bulunmaktadır. Çevre hukukunun kapsamı insan dışındaki diğer canlıları da içerecek şekilde genişletilmeli ve çevre kanunu, ceza kanunu ve hayvanları koruma kanununun bütünlüklü bir yaklaşımla yeniden düzenlenmelidir. Ancak kolektif bir çaba dahilinde insanın ve bütün canlıların yaşama hakkı korunabilir.

SONUÇ

Çevre hakkı, uluslararası alanda ilk defa 1972’de Stockholm’de yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve İnsan Konferansı’nda gündeme gelmiştir. Stockholm’de yapılan konferansı takiben birçok ülke anayasasında çevre hakkına yönelik düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Türkiye’de sanayileşmiş ülkelere kıyasla daha geç bir tarihte çevre sorunları ile karşılaşmış olsa da çevre sorunlarına yönelik ilgi, küresel politikalarla paralel olarak 1972’de Stockholm’de düzenlenen konferans sonrasında başlamış ve 1982 anayasası ile çevre hakkı anayasal düzlemde ele alınmış ve 1983 yılında çevre kanunu çıkarılmıştır. Türkiye’de çevre hakkının korunmasına yönelik çeşitli yasal düzenlemeler bulunmakla birlikte uygulama noktasında çeşitli zorluklar yaşanabilmekte, özellikle kalkınma karşısında çevre ikinci planda değerlendirilebilmektedir. Çevre hakkının 1982 anayasasında “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” bölümünde yer alması, sosyal ve ekonomik hakların sınırlarını belirleyen 65. maddenin çevre hakkı için de geçerli olması çevre ve ekonomik kalkınma arasında ağırlığın kalkınmaya verilebilmesinin önünü açmaktadır.

Türk mevzuatında çevre hakkının korunmasına yönelik düzenlemeler bulunmasına, sürdürülebilir kalınma ve sürdürülebilir çevre gibi kavramların vurgulanmasına rağmen; geçmişten günümüze kalkınma ve çevre karşı karşıya geldiğinde ağırlığın kalkınmaya verildiği görülmektedir. Benzer bir durum son dönemlerde kamuoyunda sıklıkla yer bulan ve Akbelen olarak adlandırılan alanda gerçekleştirilmiştir. Akbelen Ormanı hem enerji tahsisi hem de endüstriyel plantasyon amacıyla değerlendirilmek istenmiş ancak bölge halkının eylemleri sonucunda endüstriyel plantasyon olarak değerlendirilmesi durdurulmuştur. Ancak Akbelen Ormanı’nın Yeniköy ve Kemerköy termik santraline kömür sağlamak amacıyla tahsis edilmiş olmasına yönelik tartışmalar hala devam etmektedir. Bugün dünyanın gündeminde yer alan iklim değişikliği konusunda temel etken sera gazı salınımlarının yanı sıra yanlış arazi kullanımı ve ormansızlaşma olarak görülmektedir. Orman varlıklarının korunması, ormanlık alanların artırılması gerekirken karlılık amacıyla en kolay gözden çıkarılan alanlar orman alanları olmaktadır. Daha fazla kar isteği bütün canlıların yaşam devamlılığını tehdit etmektedir. Çevre hakkı, insan hakları bağlamında ele alınan bir hak olmasına rağmen çevre hakkının kalkınma karşısında geri plana atılması; yalnızca insanları değil, insan dışındaki diğer canlıları da olumsuz yönde etkilemekte ve yaşamlarını tehdit etmektedir.

Çevre kanununun ilk yürürlüğe girdiği haliyle çevre bütün vatandaşların ortak varlığı olarak ele alınırken; 2006 yılında yapılan değişikliklerle çevre, bütün canlıların ortak varlığı olarak ele alınmıştır. Daha öncede bahsedildiği üzere çevre kanunundaki bu düzenleme insan ve diğer canlılar arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Konu bu açıdan ele alındığında çevre hakkı hayvanlar içinde geçerli olmaktadır. Ancak bilindiği üzere konu hayvan hakları ise buradaki hak kavramı hayvanların insanlar gibi hak edinebilmesini ifade etmemekle birlikte daha çok hayvanların yaşam devamlılığının sürdürülebilmesini içermektedir. Türkiye’de hayvanların yaşam haklarını korumaya yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmış olsa da bu düzenlemelerin hayvanların yaşama hakkını korumada eksik kaldığı görülmektedir. Bütün canlılar için geçerli olan çevre hakkı konusu, yalnızca insan hakkı olarak görülmemeli Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesinde de bahsi

geçtiği üzere hayvan haklarının da insan hakları gibi yasayla korunması gerekmektedir. Ancak ülkemizdeki mevcut düzenlemelerin yetersizliği göz önünde bulundurulduğunda çevre hakkının hayvanları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulahkimoğulları, E., Sezer, Ö. & Akpınar, M. (2011). Küresel Ulusal Ve Yerel Düzeyde Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkının Gelişimi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (14), 61-88.
- Akca, H., Taştekin, A. (2021). Çevre Sorunlarının Çözümünde Türkiye’de Çevre Yönetimi Ve Politikaları. Çevre Sorunları Ve Çözüm Önerileri İçinde. Editörler: Feyzullah Ünal Ve Ahmet Kayan. Gazi Kitabevi. Ankara
- Algan, B. (2004). Rethinking “Third Generation” Human Rights, in. Ankara Law Review Vol: 1 No: 1 (Summer 2004)
- Anonim (2023). Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi. <https://www.pau.edu.tr/dcuam/tr/sayfa/hayvan-haklari-evrensel-bildirgesi>. Erişim Tarihi: 27.09.2023.
- Aruoba, Z. (1982). İnsan Haklarının Evrenselliğine Bir Yaklaşım Denemesi. İçinde Yazko Felsefe Yazıları (ss. 130-137).
- Atmış E., Erdönmez C. ve Özkazanç N. K., (2022). Türkiye’de Ormansızlaşma. Türkiye’de Ormansızlaşma Ve Orman Bozulması İçinde. Editör: Erdoğan Atmış. Türkiye Ormanlılar Derneği Yayını. Ankara
- Balcıgil, O. (1995). Türkiye’de Çevre Kirlenmesi. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 2. İletişim Yayınlar. İstanbul. 350-356.
- Bilgili, M. Y. (2015). Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(2), 563-584.
- Bilir, F., Hamdemir, B. (2011, October). Çevre Hakkı Ve Uygulaması. In International Conference On Eurasian Economies (Pp. 143-149).
- Bingöl Tunç, L. (2020). Çevre Politikaları. Çevre Tartışmaları Ve Çağdaş Gelişmeler İçinde. Editörler: Özcan Sezer Ve Ahmet Kayan. Gazi Kitabevi. Ankara.
- Bozkurt, Y. (2016). Çevre Sorunları Ve Politikaları:(Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Çevre Politikalarının Dönüşümü). Ekin Basım Yayın Dağıtım. 4. Baskı. Bursa.
- Boyar, O., Kama, S. (2019). Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 25(2), 602-623.
- Brander, P., Oliviera, B., Gomes, R., Keen, E., Lemineur, M.-L., Oliveira, B., Ondrackova, J., Surian, A., & Suslova, O. (2008). Pusula: Gençlerle insan hakları eğitimi kılavuzu (K. Çayır, M. T. Bağlı, & Y. Esen, Ed.; B. Yeşilada, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Budak, S. (2021). “Çevre”. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Başeditör: Yekta Saraç. 1: 227-229. Tübitak Bilim Yayınları. Ankara.
- Bulca, A. (1995). Çevre Sorunları. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 2. İletişim Yayınlar. İstanbul. 332-346.
- Çelebi, Ö. (2018). Kişi Ve Eşya Ayrımı Bağlamında Hayvanların Hukuki Statüsü. İstanbul Hukuk Mecmuası, 76(2), 559-622.

- Çelik, E. (2019). İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri Ve Rolü. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 9(2), 282-310. <https://doi.org/10.32957/hacettepehdf.635313>
- Çevre Kanunu, 1983. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?mevzuatno=2872&mevzuattur=1&mevzuattertip=5>. Erişim Tarihi. 02.09.2023
- Çüçen, A. K. (2011). İnsan hakları. MKM Yayıncılık.
- Demirağ N.G. (2017). Son Bakışta Hüzün: Merhamet Etiği Olarak Levinas Ve Hayvan Hakları. Yeşil Ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar İçinde. Editörler: Orçun İmga Ve Hakan Olgun. Liberte Yayınları. Ankara.
- Dworkin, R. (1977). Taking rights seriously. Harvard Univ. Press.
- Erat, V. (2020). Çevre Hakkının Gelişimi Ve Uygulamaları. Çevre Tartışmaları Ve Çağdaş Gelişmeler İçinde. Editörler: Özcan Sezer Ve Ahmet Kayan. Gazi Kitabevi. Ankara
- Eryılmaz, Ç., Akman, F. (2016). Kolektif Bir Çevre Hareketi Olarak Artvin’de Maden Karşısı Direniş. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (25), 17-33.
- Gemalmaz, M. S. (2003). Ulusalüstü insan hakları hukukunun genel teorisine giriş (Genişletilmiş ve güncelleştirilmiş 4. bs). Beta.
- Gemalmaz, M. (2011). Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı Ve Türk Düzenlemesi. Journal Of Istanbul University Law Faculty, 52(1-4), 233-278.
- Gökpınar, M. (2015). Bir Kavram Olarak İnsan Hakları Ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması. TBB Dergisi, 120, 11-72.
- Görmez, K. (2007). Çevre Sorunları. 1.Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Görücü, Ö., Tolunay, A., Güneş, Y., & Topçu, P. (2020). Endüstriyel Plantasyonlar Ve Orman Ürünleri Endüstrisi. Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 22(3), 939-952.
- Gümüşel, D., Günşen, H.B. (2022). Akbelen Ormanı Mücadelesi. Türkiye’de Ormansızlaşma Ve Orman Bozulması İçinde. Editör: Erdoğan Atmış. Türkiye Ormancılar Derneği Yayını. Ankara
- Gündüzöz, İ. (2015). Yeni Kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdare Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım. İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 33, 19-33.
- Günşen H.B., Atmış E. Ve Erdönmez C. (2022). Ormansızlaşmaya Karşı Sürdürülen Halk Mücadeleleri. Türkiye’de Ormansızlaşma Ve Orman Bozulması İçinde. Editör: Erdoğan Atmış. Türkiye Ormancılar Derneği Yayını. Ankara
- Gürler, A. M., Osmanağaoğlu, Ş. (2009). Türkiye’de Hayvanları Koruma Kanununun Tarihsel Gelişimi. Kafkas Üniv Vet Fak Derg, 15, 325-330.
- Gürseler, G. İ. (2008). İnsan Hakları, Çevre, Anayasa. Türkiye Barolar Birliği Dergisi, (75), 199-208.
- HKK, 2004 <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5199-20100611.pdf> Erişim Tarihi: 29.09.2023
- İlgar, R. (2007). Türkiye’de Hayvan Hakları İhlallerine Coğrafi Açıldan Bakış. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 347-360.
- Kaboğlu, İ. (1994). Çevre Hakkı. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Kapani, M. (1993). Kamu hürriyetleri (7. baskı). Yetkin Yayınları.
- Kaya, Y. (2011). Çok Taraflı Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2), 439-462.

- Kayan, A., Akca, H. (2020). Türkiye’de Kent Yönetiminde Çevre Etiğinin Yeri Ve Önemi. Çevre Tartışmaları Ve Çağdaş Gelişmeler İçinde. Editörler: Özcan Sezer Ve Ahmet Kayan. Gazi Kitabevi. Ankara.
- Kayan, A., Demir, M. (2021). Orman Varlığının Yok Olması Sorunları Ve Çözüm Önerileri. Çevre Sorunları Ve Çözüm Önerileri İçinde. Editörler: Feyzullah Ünal Ve Ahmet Kayan. Gazi Kitabevi. Ankara
- Kaygusuz Akbay, M. (2020). Birleşmiş Milletler Şartı'nda Belirtilen Amaçlar İle Çevre Arasındaki İlişkiler. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 9(1), 152-171.
- Kaypak, Ş. (2014). Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikaları. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31), 17-34.
- Kaysuk, M., Comba, A. (2023). Hayvan Hakları Çerçevesinde Hayvanların İhmalî Ve İstismarı: Çorum İli Örneği. Fen Bilimleri Ve Matematik Alanında Akademik Analiz Ve Tartışmalar, 1.
- Keleş, R., Ertan, B. (2002). Çevre Hukukuna Giriş. İmge Kitabevi. Ankara
- Keleş, R., Hamamcı, C. (2002). Çevrebilim. 4. Baskı. İmge Kitabevi Ankara
- Keleş, R., Hamamcı, C. , Çoban, A. (2012). Çevre Politikası. 7. Baskı. İmge Kitabevi Ankara
- Kıroğlu, F. (2021). Türkiye’de Hayvanlara Yönelik Şiddetin Hayvan Hakları Koruma Kanunu Kapsamında Değerlendirilmesi. Meyad Akademi, 2(2), 172-185.
- Kuçuradi, İ. (2007). İnsan Hakları Kavramı ve Sorunları, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim Ve Sanat Yay., Ankara.
- Olgun, H., Işık V. (2017). Bir “İnsan Hakkı” Olarak “Çevre Hakkı” Ve Türk Hukukundaki Yeri. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 3(1), 33-52.
- Öktem, M. (2003). Kent, Çevre Ve Globalleşme. 1. Baskı. Alfa Basım Yayım. İstanbul
- Özdek, Y. (1993). İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. Türkiye Ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü. Ankara.
- Özen İnci, Z. (2019). Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Hayvanların Ceza Hukuku Bakımından Korunması. İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), 1-24.
- Özkan, S. (2015). İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi Ve Kuşak Sınıflandırması. Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), 112-126.
- Özgür, A. (2010). Türk Hukuk Sisteminde Hayvanlar. Veteriner Hekimler Derneği Dergisi, 81(1), 31-34.
- Özkan, O. (2022). Hak Temelli Sürdürülebilir Gelişme Politikaları: Bir İnsan Hakkı Olarak Güvenli, Temiz, Sağlıklı Ve Sürdürülebilir Çevre Hakkı. İdealkent, 13(35), 197-220.
- Sağlam, S., Asan, Ü., (2011). Endüstriyel Plantasyonlarda Optimal Kuruluş Sorunları Ve Çözüm Yolları. Journal Of The Faculty Of Forestry Istanbul University, 61(2), 115-138.
- Somuncu, M. (2021). Çevre Sorunları. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Başeditör: Yekta Saraç. 1: 230-232. Tübitak Bilim Yayınları. Ankara.
- Sümer, M. (2021). Hayvanlar Üzerine Düşünmek: Alternatif Bir Paradigma. Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (13), 107-121.
- Şenel, A. (2004). Siyasal düşünceler tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda toplum ve siyasal düşünüş (11. basım). Bilim ve Sanat.
- Şenpolat, A. K. (2021). Hayvanları Sakın Korumaya Yasası Değişikliği İle Neler Oldu?. <https://www.Haytap.Org/Tr/Hayvanlari-Sakin-Koru-Ma-Yasasi-Degisikligi-Ile-Neler-Oldu> Erişim Tarihi: 29.09.2023

- Tamzok, H., Kük, M., Çobanoğlu, N., (2013). Hukuki Ve Etik Boyutlarıyla Sokak Hayvanları. Ankyra: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Vol.4, No.1, 245-280.
- Tekeli, İ. (2009). Kültür Politikaları Ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal Ve Tarihi Çevreyi Korumak. Birinci Basım. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul
- Turhan, A. (2013). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(2), 357-378.
- Türe, F. (2014). İnsan Haklarının Normatif Kökeni. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 32, 149-161.
- Uygun, O. (2021). Devlet Teorisi (8. bs). Onikilevha.
- Yılmaz Turgut, N. (2012). Çevre Politikası Ve Hukuku. İmaj Yayınevi. Ankara.